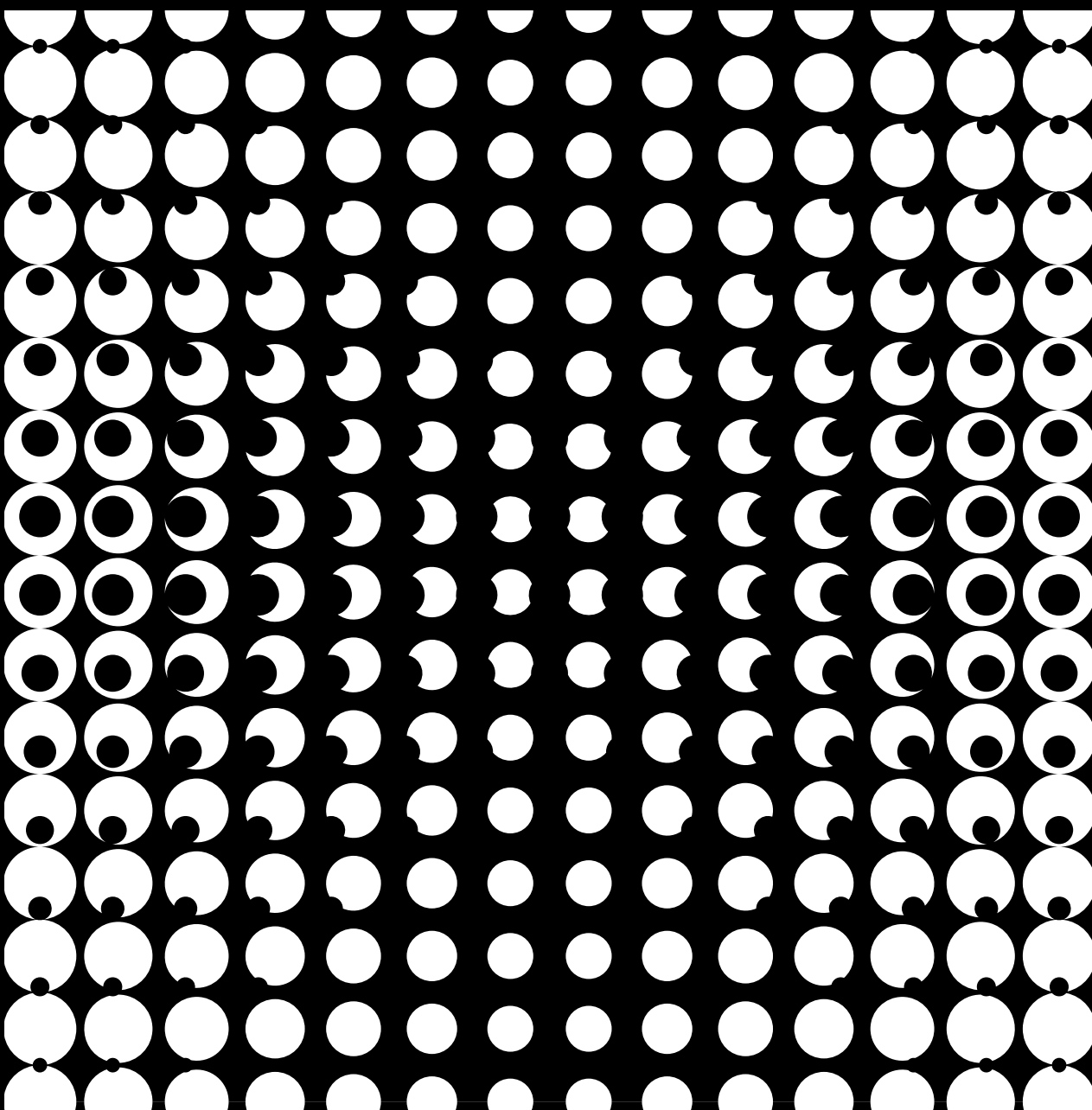


ROBERT OSMAN
LUCIE POSPÍŠILOVÁ (EDITOŘI)

KAROLINUM

GEOGRAFIE „OKRAJEM“
KAŽDODENNÍ
ČASOPROSTOROVÉ ZKUŠENOSTI



Geografie „okrajem“

Každodenní časoprostorové zkušenosti

Robert Osman, Lucie Pospíšilová (editoři)

Recenzovali: prof. RNDr. Vladimír Ira, CSc.

Jednotlivé kapitoly: Dr Matej Blažek

RNDr. Petr Jehlička, Ph.D.

Mgr. Kateřina Kolářová, Ph.D.

doc. Mgr. Lenka Krhutová, Ph.D.

Mgr. Petr Matoušek

Mgr. et Mgr. Marcela Petrová Kafková, Ph.D.

Mgr. Pavel Pospěch, Ph.D.

Mgr. Kateřina Sidoropulu Janků, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Adéla Souralová, Ph.D.

RNDr. Martin Šimon, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Ondřej Špaček, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Františka Jirousová

Obálka Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2019

© Tereza Freidingerová, Lucie Galčanová, Petr Gibas, Jana Jichová, Petra Lupták

Burzová, Barbora Nováková, Robert Osman, Michal Pitoňák, Lucie Pospíšilová,

Ondřej Šerý, Barbora Vacková, Petr Vašát, 2019

ISBN 978-80-246-4255-0

ISBN 978-80-246-4318-2 (pdf)



Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
1 Úvod / Zkraje „okraje“ (<i>Robert Osman, Lucie Pospíšilová</i>)	9
2 Jet pěšky / Geografie „vozičkářů a vozičkářek“ (<i>Robert Osman</i>)	29
3 Na cestě časem / Geografie „solistů a sólistek“ (<i>Barbora Vacková</i>)	69
4 Být naplánován / Geografie „nekvalifikovaných dělníků a dělnic“ (<i>Petra Lupták Burzová</i>)	91
5 Pohyb pod dohledem / Geografie „prvaček“ (<i>Robert Osman, Jana Jíchová</i>)	111
6 V sexuálním closetu / Geografie „ne-heterosexuálních lidí“ (<i>Michal Pitoňák</i>)	147
7 Nečekat na Godota / Geografie „lidí ve třetím věku“ (<i>Lucie Galčanová</i>)	183
8 Po paměti / Geografie „nevidomých“ (<i>Lucie Pospíšilová, Robert Osman</i>)	213
9 Rytmy budování a péče / Geografie „zahrádkářů a zahrádkářek“ (<i>Petr Gibas</i>)	251
10 V rytmu svého okolí / Geografie „lidí po ztrátě zaměstnání“ (<i>Robert Osman, Ondřej Šerý</i>)	275
11 V příhodný čas na příhodném místě / Geografie „Vietnamců a Vietnamek“ (<i>Tereza Freidingerová, Barbora Nováková</i>)	299
12 Žít (mezi) místy / Geografie „lidí bez domova“ (<i>Petr Vašát, Petr Gibas</i>)	331
Summary	363
Seznam použité literatury	373
O autorech a autorkách	411
Jmenný rejstřík	417
Věcný rejstřík	419

Předmluva¹

Editovaná monografie, kterou právě držíte v ruce, je mnohvrstevnatým dílem. O většině vrstev vyprávíme v úvodu a další z nich pak postupně přidávají jednotlivé kapitoly. Na tomto místě bychom se rádi velmi krátce zastavili u vrstvy osobní. První nápad napsat tuto knihu vznikl na jaře roku 2014, těsně po vydání textu *Prostor(y) geografie*. Odkaz na něj není náhodný. *Prostor(y) geografie* svedly dohromady zajímavý autorský kolektiv, který díky své různorodosti vytvořil velice pestrobarevné dílo. Záměr sestavit novou knihu tak lze do značné míry pokládat za snahu opětovně využít tuto osvědčenou pestrost k další stimulaci geografické imaginace. Velký podíl na tomto rozhodnutí hrála i ochota značné části původního autorského kolektivu vstoupit do dalšího kola spolupráce, a to i přes ne příliš dobré postavení monografií v rámci současného hodnocení vědy. Jejich zájmu si velice vážíme a i z důvodu důvěry

1 Na tomto místě bychom rádi uvedli, že jsme se oproti běžným postupům nakladatelství rozhodli nepřechylovat cizí ženská jména, a to především ze dvou důvodů: (1) z důvodu kompatibility všech příjmení se zahraničními citačními a bibliografickými databázemi a (2) z důvodu respektujícího přístupu autorů a autorek k genderové diverzitě a zároveň jisté nechuti přisoudit člověku identitu, v tomto případě identitu ženy nebo muže, bez jeho vědomí.

do nás vložené bychom se na tomto místě rádi vyznali z některých našich „editorských hříchů“.

Je nutné přiznat, že záměr celé knihy nebyl z naší strany od počátku sdělován zcela jednoznačně. Úvodní kapitola vznikala až jako jedna z posledních, autoři jednotlivých kapitol neměli k dispozici jasný rámec, a nebyli tak vedeni zcela přímočaře. Záměr celé knihy se přitom rodil postupně, a to právě ve vzájemné komunikaci s jednotlivými autory a autorkami, ale i mezi editorem a editorkou samotnými. Vzpomínáme si na nekonečné řetězení e-mailových konverzací, několikahodinové telefonáty, opakované pracovní obědy atp., v rámci kterých tato vyjednávání probíhala. V průběhu dlouhých pěti let přípravy této knihy jsme se však díky těmto diskusím a vyjednáváním mnohem naučili, řadu věcí jsme si vzájemně vyjasnili a s jistou mírou nadsázky nám tato kniha sloužila jako platforma pro svobodnou, nicméně zcela korektní konfrontaci.

Ze všech výše zmíněných důvodů je snad zřejmé, že poděkování všem autorům a autorkám není jen prázdnou povinností editorů, ale že nás skutečně těší, že jsme s nimi mohli tuto cestu projít. Když přihlédneme k tomu, že většina autorů a autorek jednotlivých kapitol knihy *Prostor(y) geografie* v průběhu její přípravy obhájila své disertační práce a v průběhu přípravy této knihy se stala rodiči, je to kniha téměř „rodinná“. Nemenší poděkování za to, že nám, i bez jakéhokoliv nároku na honorář, do této téměř „rodinné“ atmosféry vnášeli velice konstruktivní neklid, patří samozřejmě i všem recenzentům a recenzentkám. A v neposlední řadě bychom chtěli poděkovat také Kláře Pospíšilové za to, že nám pomohla knihu formálně sestavit a některé kapitoly jazykově a stylisticky upravit. Děkujeme.

Robert Osman, Lucie Pospíšilová

/1/

Úvod / Zkraje „okraje“¹

ROBERT OSMAN, LUCIE POSPÍŠILOVÁ

Kniha *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti* je o jedenácti různorodých časoprostorových zkušenostech. To samo o sobě není až tak zajímavé, protože časoprostorové zkušenosti jsou popisovány i v mnoha jiných knihách, přihlédneme-li k tomu, že každá zkušenost je vlastně časoprostorová (Ira 2001; Ira 2006). Tato kniha si však vytkla jejich popis za svůj hlavní cíl. Jelikož jde o knihu geografickou, editovanou geografy a cílenou primárně na geografické publikum, jedná se v československém kontextu o záměr poměrně ojedinělý. Zatímco „jádro“ současné československé geografie tvoří především zájem o diferencovaná území či diferencované lokality, a to i z pohledu časoprostorového chování obyvatel (viz například Klapka, Roubalíková 2010; Pospíšilová, Ouředníček 2011; Frantál a kol. 2012a, 2012b; Kunc a kol. 2013), diferencované časoprostorové zkušenosti stojí doposud spíše na jejím „okraji“. A právě na tuto situaci bychom chtěli hned zkraje „okraje“ reagovat.

1 Kapitola vznikla s finanční podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO: 68145535, programu Univerzitní výzkumná centra UK UNCE/HUM/018 a Grantové agentury ČR jako součást projektu č. 16-20991S „Prostorová mobilita, každodenní život a sociální vazby: případová studie žen Pražského metropolitního regionu“.

V této kapitole se proto podrobně zaměříme na zdůvodnění záměru celé knihy a zároveň nabídneme teoretický rámec pro jednotlivé kapitoly. Postupně tak odpovíme na tři základní otázky *Proč zkušenosti?*, *Proč časoprostorové?* a *Proč okraj(em)?*. Doufáme, že se tak stane zřejmé, proč pokládáme diferencované časoprostorové zkušenosti za důležité téma pro podrobnější studium a zároveň proč je v současnou chvíli v československém geografickém kontextu nazýváme „okrajem“.

PROČ ZKUŠENOSTI?

Náš zájem o zkušenosti souvisí především s vymezením určitého specifického pojetí prostoru a času. Neusilujeme o vymezení konkrétního regionu či časového období, jde nám spíše o typy prostoru a času. Hned „zkraje“ bychom chtěli zdůraznit, že se v knize nezajímáme o prostor abstraktní, „univerzální“, který nám umožňuje se přesně lokalizovat, dělit zemi do časových pásem, navigovat dopravní prostředky, kreslit mapy, stavět domy, dělit, prodávat a nakupovat pozemky a mnoho dalších prostorových operací, sloužících především obcím, státu a nejrůznějším institucím ke správě a organizaci prostoru (Lefebvre [1974] 1991; Gregory 1994; Harvey 1989, 2008, [1973] 2009; Simonsen 2004; Osman 2014a).

Jde nám o jiný typ prostoru, který sice nestojí v protikladu k prostoru abstraktnímu, ale nabízí zcela jiné možnosti. Zabýváme se zde prostorem všedním, žitým, každodenně zakoušeným, poznatelným skrze diferencované lidské zkušenosti. Jinými slovy, namísto pouhého prostoru vzdáleností, úhlů, souřadnic a map se zabýváme žitými prostory vstávání, umývání, oblékání, snídání, prostory zastávky, dopravního prostředku, zaměstnání, čekání, zevlování, běhání, vaření, zahradničení, zkrátka prostory každodenních činností, respektive se zabýváme žitými zkušenostmi s těmito prostory. Základním rámcem pro jejich studium nám mohou být práce humanistické geografie, které přímo rozvíjejí koncept žitého místa (Tuan 1979, [1977] 2008; Seamon 1979, 1980, 2013a; Casey [1993] 2009), klasické práce Michela de Certeaua (de Certeau [1984] 1988, [1990] 1996; de Certeau, Giard, Mayol 1998) či Henryho Lefebvra ([1974] 1991, [1968] 2000, [1947] 2008a, [1961] 2008b, [1981] 2008c, [1992] 2004; Simonsen 2004, 2005, 2007) zabývající se každodenností. Tyto tradice samy o sobě nepředstavují rámec knihy, ale hlásíme se k jejich elementárním předpokladům, na nichž tento rámec následně stavíme.

Každá kapitola popisuje jinou prostorovou zkušenost a jiný rozměr žitého prostoru, které se však mezi sebou nikterak nevyklučují a které zdůrazňují diferencovanou prostorovou zkušenost a heterogenitu prostoru žitého. Zaujetím této perspektivy reagujeme na domnělou homogenitu *abstraktního prostoru*, která se, ač vzdálena tomu, jak prostor zakoušíme, stala normou potlačující jiná, alternativní pojetí (Osman, Pospíšilová 2016). Rádi bychom

tak upozornili na bagatelizaci žitých, zažívaných, zakoušených prostorů, která nám znesnadňuje pojímat prostor v jeho mnohoznačnosti. Nejde nám však o obecnou, zdánlivě většinovou či jakkoliv stereotypizovanou zkušenost s prostorem, kterou bychom s trochou nadsázky mohli popsat jako zkušenost bílého, zdravého, heterosexuálního, zaměstnaného a ženatého muže středního věku s dětmi, osobním automobilem a hypotékou, a dokonce ani o zkušenost jakkoli definované „většiny“. Naopak, tento homogenizační princip popisující jednu „univerzální“ zkušenost jakési abstraktní většiny chceme nahradit heterogenizačním principem popisujícím její diferencovanou podobu.

Inspirací nám byla zejména feministická geografie (později feministické geografie), která (nikoliv však výlučně) prosazuje diferencovanou zkušenost a ukazuje, že *abstraktní prostor* představuje pouze jednu z možných reprezentací prostoru (Rose 1993, 1999; Kitchin 2009). Otevírá tak možnosti pro etablování jiných pojetí prostoru, mezi nimi i *prostoru žitého*. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století přišla s kritikou mužské dominance ve vědě, resp. v geografii, zájmem o ženy a jejich prostorové zkušenosti a s tím související snahou přivést je do geografie, a to v roli výzkumnic i zkoumaných (Tivers 1978; McDowell 1979; Monk, Hanson 1982 aj.). V mnoha publikacích se o této fázi vývoje feministické geografie hovoří jako o geografii žen (*geography of women*). Jedna zkušenost reprezentující celou populaci tak byla ve feministicky orientovaných diskusích a výzkumech vystřídána rozlišováním zkušenosti mužské a zkušenosti ženské, resp. snahou odlišit zkušenost ženskou od té mužské (Tivers 1978). Později pak především pod vlivem kritiky etnocentričnosti feminismu se vedle genderu jako dimenze sociální diference, a především sociálních nerovností začínaly prosazovat také kategorie rasy a třídy. Tyto snahy se projeví i v promýšlení dosavadního chápání prostoru, rovněž vycházejícího z vědění produkovaného převážně muži, považovaného za „objektivní“, „univerzální“ a jediné možné (Smith, Katz 1993; Bondi 2005).

Skutečné uznání diferencí však přišlo až s pronikáním postmoderního myšlení do feministické geografie (Daněk 2013; Pospíšilová, Pospíšilová 2014; Matlovič, Matlovičová 2015), vlivem kterého se na subjekt začalo nahlížet jako na nestabilní, proměnlivý, necelistvý (Zábrowská 2009) a sociálně konstruovaný v různých historických a geografických kontextech (McDowell 1992). Tento posun je spojen s kritikou kategorie ženy jako jednotné genderové identity a ignorováním heterogenity uvnitř samotné skupiny žen (Veselá 2006). Genderová identita tak postupně přestala být chápána jako fixní a začala být vnímána jako proměnlivá a prolínající se s dalšími identitami – rasovými, třídními, náboženskými, sexuálními aj., a to v závislosti na kontextu (McDowell 1992).

Tento obrat v nahlížení na lidské identity ukázal nejen, že nějaká obecná, nespecifikovaná (prostorová) zkušenost je vlastně mýtem, ale že stejným mýtem je i (prostorová) zkušenost mužská a (prostorová) zkušenost ženská, a naopak že prostorová zkušenost je diferencovaná, a to do té míry, že je pro každého jedinečná. A právě tato premisa nás inspirovala při sestavování této

knihy. Naším cílem je v první řadě postavit větší množství zkušeností vedle sebe. Bez ohledu na to, zda jsou považovány za majoritní, minoritní či stigmatizované. Je třeba zdůraznit, že usilujeme primárně o představení samotné zkušenosti, nikoliv o popis určité „skupiny“ lidí a že představované zkušenosti organizujeme do jakýchsi „skupin“ pouze na základě podobnosti jejich časoprostorových zkušeností. Z toho důvodu jsou označení jednotlivých skupin v názvech kapitol vždy v uvozovkách.

Obdobně jako jsme výše popsali posun od *abstraktního* prostoru k *prostoru žitému*, můžeme jej popsat i ve vztahu k času. I ten lze chápat jako abstraktní. Nejčastěji je v tomto pojetí spojován s termíny jako lineární, mechanický, strojový, čímž je myšleno, že ubíhá stejnou rychlostí, jedním směrem stále vpřed (Kellerman 1989; Rämö 1999; Lefebvre 1996, [1992] 2004; Crang 2005). S touto definicí *abstraktního času* dosáhla největšího věhlasu Lundská škola geografie času (*Time geography*), která ji však přijímala poměrně nekriticky jako jediné možné, a tedy univerzální pojetí. Díky jednoduché operacionalizaci *abstraktního času* mohla geografie času propojit koncept *abstraktního prostoru* s *abstraktním časem* a vytvořit jakési prázdné akvárium *abstraktního časoprostoru*, které umožnilo jeho velmi snadnou aplikaci² (Hägerstrand 1963, 1970, 1982; Ellegård, Hägerstrand, Lenntorp 1977; Ellegård, de Pater 1999; Ellegård, Vilhelmson 2004; Ellegård, Svedin 2012; Thrift 1977; Rose 1977; Carlstein, Parkes, Thrift 1978a, 1978b, 1978c).

Kritika tohoto univerzálního pojetí *abstraktního času* a *prostoru*, respektive časoprostoru se na Lundskou školu snesla velmi záhy (Frantál, Klapka, Siwek 2012). Nigel Thrift s Donaldem Parkesem si všimají, že časoprostor není všude stejný, ale že se mění podle místa i podle času. Proti *abstraktnímu časoprostoru* staví tzv. časovaný prostor (*timed space*), vytvářený dle způsobu, jakým se v něm zachází s časem (Parkes, Thrift 1978: 119). Časované prostory jsou pak pomocí času strukturovány na jednotlivá místa (Parkes, Thrift 1978: 121–129). Následně tito autoři slučují dosavadní přístupy ke geografickému výzkumu času v rozsáhlé publikaci *Times, spaces, and places – a chronogeographic perspective*, v níž zavádějí termín *chronogeografie* (*chronogeography*).

2 Toto tvrzení je do určité míry zjednodušující. Všichni členové Lundské školy nepracovali s časem úplně jednotně, a dokonce i v případě samotného Hägerstranda lze v průběhu jeho života identifikovat změny v pojetí času (Hägerstrand 2004; Thrift 2005). V tomto kontextu stojí za zmínku, že za základ jednoho ze svých stěžejních konceptů cesty Hägerstrand považuje cestu životní (*life path*), kdežto jakékoliv jiné cesty popisující kratší časové úseky, například týden (*weekly path*) nebo den (*daily path*) odvozuje jako pouhé dílčí části cesty celoživotní. Do jisté míry lze v této posloupnosti hledat argumenty proti kritice konceptu cesty jako nástroje využívajícího pouze abstraktní čas (Hallin 1991: 199). Hägerstrand vnímal odlišné pojmání času alespoň v různých fázích životního cyklu jedince (Hägerstrand 1982: 329–332) a velmi často akcentoval kvalitativnější povahu času například oproti penězům, kdy čas nemůže být na rozdíl od peněz skladován, směňován, dělen, jeho množství pro individuum je limitní a distribuce mezi lidmi relativně rovnoměrná (Thrift 1977: 17–21). Nicméně skutečností zůstává, že většina studií Lundské školy pracuje s časem v jeho abstraktním pojetí pouze jako s lineární měrnou jednotkou.

Chronogeografie pak představuje obecnější pojem než již zmíněná geografie času. V jejím rámci je geografie času chápána jako jeden dílčí přístup pracující výhradně s *abstraktním časem* a *abstraktním prostorem* (Rämö 1999). Oproti Geografii času má být *chronogeografie* širším polem a zahrnovat všechny možné druhy a formy pojmání času a prostoru (Parkes, Thrift 1980: 9; Harmoinen 2003: 10). Zavádějí tak termín *paratime*, jež chápou ve významu jakéhosi metačasu či nadčasu, který akcentuje to, co mají všechna pojetí času společné. Z něj se následně odvozují rozličné druhy časovosti, jako je *fyzikální čas* (*universe time*), *životní čas* (*life time*), *sociální čas* (*social time*), *biologický čas* (*biological time*), *psychologický čas* (*psychological time*) atd. (Parkes, Thrift 1980: 36–105). Dochází tak k destabilizaci univerzálního postavení *abstraktního času* a i čas (stejně jako prostor) začíná být v geografickém výzkumu nazírán kriticky jako koncept, který může nabývat velmi rozličných podob (heterotemporalita, multitemporalita, polyrytmicita) (Hutchings 2008; Klinke 2013).

Tato konceptuální heterotemporalita (koexistence různých koncepcí času) byla dále diferencována i na úrovni jednotlivých konceptů. Ačkoliv v případě konceptu *sociálního času* je v něm pluralita již implicitně zakotvena a *sociální čas* je ze své podstaty diferencovaný (Sorokin, Merton 1937), zdaleka ne vždy je s ním tak pracováno. V některých oblastech si tento přístup vyžádal delší období, a právě proto, že jeho přijetí nebylo tak samozřejmé, může být právě koncept *sociálního času* vhodným příkladem toho, co myslíme „pluralitou různých časů na úrovni jednoho konceptu“. Posun od jednoho *sociálního času* k pluralitě většího počtu různých *sociálních časů* můžeme sledovat například v kontextu časových politik, blízkých geografickému diskurzu, které jsou úzce svázány s územním a strategickým plánováním. Časové politiky či politiky času se postupně etabloují především ve státech Evropy. Nicméně mezi jednotlivými státy se jejich pojetí velmi liší, a to jak na základě toho, která disciplína se těchto politik ujme (nejčastěji se jedná o plánování, architekturu, sociologii, geografii, ekonomii), tak dle specifické časové kultury každého státu.

Zatímco ve Velké Británii je časová politika chápána jako součást širšího konceptu geopolitiky (Klinke 2013), v Itálii jako nástroj pro vytváření rovných podmínek pro různé skupiny obyvatel (Bonfiglioli 1997; Mareggi 2002; Pasqui 2016), v Německu se jedná o nástroj pro koordinaci a synchronizaci různých služeb a složek státu (Boulin, Mückenberger 2005; Mückenberger 2011), v Portugalsku se jedná především o nástroje plánování a regulace mobility a dostupnosti (Fernandes 2011; Fernandes, Chamusca 2014; Fernandes a kol. 2015), ve Francii se pak jedná o celý přístup k časoprostorovému plánování (*chronourbanismus*), který se snaží reagovat na nové sociální nerovnosti spojené s celkovým zrychlováním společnosti, nepravidelností každodenních aktivit, nejistotou, nepředvídatelnou budoucností, časovým stresem atp. (Ascher 1997, 2001, 2008; Gwiazdzinski 2014, 2015; Straw 2015).

Všechna tato různá pojetí časových politik však spojuje participativní bottom-up princip, kdy se náplně jednotlivých časových politik odvozují

z konkrétních potřeb dané komunity (Bonfiglioli 1997; Goodin 2010; Mückenberger 2011). Dosavadní praxe evropských politik času staví heterogenní *sociální čas* do protikladu k tzv. *času urbánnímu* (který je možné chápat jako celoměstský, a tedy univerzální), vůči kterému se jej snaží emancipovat (Melucci 1996; Hoffmann, Lapeyre 1995; Hoffmann 1997; Bonfiglioli 1997; Mareggi 2002; Stavrides 2012, 2013; Pasqui 2016). Za čas sociální se považuje primárně chování městské společnosti, jakési časování (*timing*) rutinně opakovaných společenských aktivit jako je každodenní vstávání, stravování, práce, vzdělávání, sportování, relaxování atp. (Adam 1994, 1995, 2004). Vedle toho je za čas urbánní pokládáno časování (*timing*) městských služeb a institucí, například úřadů, škol, nemocnic či obchodů s jejich otevíracími a zavíracími časy (Kärrholm 2009, 2012; Fernandes, Chamusca 2014; Mulíček, Osman 2018). Zatímco *urbánní čas* tak zůstává spojen s konkrétními místy, městy a krajinami, *sociální čas* se pojí se zkušenostmi a časoprostorovými praktikami určitých lidí.

A zde se opět vracíme k již zmíněné feministické perspektivě, neboť celé etablování (diferencovaného) *sociálního času* uvnitř časových politik je spojeno právě s feministickým hnutím v severní Itálii. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v souvislosti s tzv. druhou vlnou feminismu byl formulován koncept *dvojí presence* (*double presence*) žen, které žijí vlastně dva životy. Život mateřské péče o dítě a život zaměstnání, profesní realizace a kariéry (Balbo 1978), jež jsou spolu různě (ne)propojeny, (ne)organizovány, (ne)koordinovány. Na styku těchto dvou prezencí pracovního a rodinného života vzniká řada diskontinuit, projevujících se nejrůznějšími problémy a bariérami v každodenním životě.

Právě tento konflikt vedl v polovině osmdesátých let 20. století ke zrodu ženského hnutí s názvem „Ženy mění svůj čas“ (*Le donne cambiano il tempo / Women Change Times*). Vedle samotného upozorňování na důležitost tématu času ve veřejném prostoru mělo hnutí od samého počátku legislativní iniciativu a požadovalo zavedení účinných nástrojů pro řešení časové nekompatibility těchto „zmnožených“ životů. Díky jeho úsilí získala italská města v roce 1990 práva koordinovat otevírací a zavírací časy obchodů a služeb (urbánní čas) na svých územích (Mareggi 2002) a téhož roku poradkyně pro organizaci města Milána Paola Manacorda založila pracovní skupinu, jejímž úkolem bylo navrhnout první časový plán města (*plan of schedules*) (Bonfiglioli 1997). V roce 2000 pak byl schválen nový zákon (Act 53/2000) přezdívaný jako „Turco Act“ podle tehdejší ministryně sociálních věcí Livie Turco, která se o jeho prosazení zasloužila. Zákon byl přelomový v zavedení povinného vypracování tzv. územního plánu časových rozvrhů (*Piano Territoriale degli orari / Territorial Timetable Plan / TTP*) pro všechna italská města o velikosti větší než 30 000 obyvatel. Zabýval se též časovou organizací, koordinací a harmonizací všech systémů veřejných služeb v každém městě (Fernandes a kol. 2015).

Vedle ustavení jakéhosi nového oboru „časových politik“ a „časového plánování“ měst se toto hnutí zasloužilo o diferenciaci časovostí různých členů

i skupin ve společnosti. Oproti jednotnému času či synchronizované choreografii mas, která vycházela z autoritativních (jak nacistických, tak i socialistických) představ o moderní společnosti (Stavrides 2013: 36), se v Itálii při tvorbě „časových plánů“ a „časových politik“ začalo naopak pracovat s pojetími času, jejichž cílem bylo popsat časovou heterogenitu společnosti. Nově se tak rozvíjely koncepty jako „způsoby obývání času“ (*inhabit time*) (Boulin, Mückenberger 1999), „dočasné obyvatelstvo“ (*temporary population, temporary people*) (Mareggi 2002), „rytmizované obyvatelstvo“ (*rhythmized population*) (Pasqui 2016), „časové komunity“ (*temporal communities*) (Straw 2015: 54), „časové kultury“ (*temporal cultures*) atp. V postsocialistickém prostoru nicméně stále zůstává hluboce zakořeněna normativní představa jednotně synchronizované společnosti, jednoho abstraktního, prázdného, bezvýznamového, a tedy apolitického společného času pro všechny. Nicméně i v publikacích českých autorů lze v posledních letech nalézt příklady popisů některých časových kultur, zkušeností či souborů specifických praktik. Popsány tak byly například časové zkušenosti „matek prvorodiček“ (Lhotský 2016), „třídy nejchudších“ (Vašát 2014), „uživatelů a uživatelék elektrických vozíků“ (Osman, Frantál 2012). Co však mají tyto příspěvky společné a na co bychom v knize chtěli reagovat, je chybějící ambice ukázat společenský význam studia této diferencované časové zkušenosti.

V tomto kontextu se jedná o knihu s výsostně politickým cílem. Tím politickým je zde myšlena snaha reagovat na aktuální situaci, na přetrvávající představu existence pouze jednoho *abstraktního prostoru* a času, zdánlivě společných pro všechny. Tato snaha je i odpovědí na první otázku z názvu této podkapitoly *Proč zkušenosti?*. Skrze zkušenosti lidí v různých životních fázích, s různou historií a různými pohybovými či mobilitními možnostmi můžeme představit do jisté míry nekonečnou heterogenitu žité časové i žité prostorové zkušenosti. Kniha tak vedle sebe neklade nejružnější časové a prostorové zkušenosti lidí samoúčelně, ale s jednoznačným cílem – empiricky podložit argument o heterogenitě časové a prostorové zkušenosti, tedy argument o pluralitě a diferencii této zkušenosti ve společnosti. Jako první osu této knihy, podle které je možné ji číst, lze chápat jako osu diferenciací zkušenosti, která klade důraz na pluralitu časových a prostorových zkušeností v naší společnosti.

PROČ ČASOPROSTOROVÉ?

V předcházející části jsme se snažili heterogenizovat či pluralizovat prostorovou a časovou zkušenost. Ač jsme se vyhranili vůči *abstraktnímu* pojetí času a prostoru a zaměřili jsme se na *žitý čas* a *žitý prostor*, onu abstraktní dimenzi jsme zcela neopustili. Setrvali jsme v pozici, jako bychom tyto zkušenosti mohli postavit vedle sebe, a tak je i hodnotit, jako bychom mohli mít nějakou

ryze časovou a ryze prostorovou zkušenost. V této podkapitole se tak pokusíme posunout k lidské zkušenosti zase o kousek blíže tím, že opustíme umělé dělení času a prostoru a představíme perspektivu propojující časovou a prostorovou zkušenost v jednu. Vycházíme zde z předpokladu, že v žité zkušenosti lze jen těžko oddělovat její časovou a prostorovou složku, neboť je vždy časoprostorová (Frantál, Klapka, Siwek 2012; Ira a kol. 2014). Naším cílem však není potlačit heterogenitu jednotlivých žitých zkušeností, nýbrž naopak, každá kapitola této knihy předkládá jiné spojení časového a prostorového rozměru žité zkušenosti.

Geografie se tímto propojením času a prostoru zabývá poměrně dlouhou dobu, a to v rámci značně odlišných přístupů. Ať už například v případě konceptu „cesty“ (*path*) již zmiňované Lundské školy (Hägerstrand 1970, 1982), „rytmu“ a rytmoanalýzy Henriho Lefebvra (Lefebvre 1996, [1992] 2004), „chronopolis“ Michela Laguierre (Laguierre 2003, 2004a, 2004b, 2007, 2010) či „heterotopie“ Michela Foucaulta (Foucault [1966] 1996; Kuhn 2004; Ssorin-Chaikov 2006; Dehaene, De Cauter 2008; Saldanha 2008; Bal 2008, 2011; Johnson 2013; Sosna 2016). My nicméně k tomuto účelu využijeme jiného konceptu, a to konceptu *chronotopu*.

Koncept *chronotopu* pochází z díla Michaila Michailoviče Bachtina (1895 až 1975), respektive z tzv. Bachtinova filosofického a literárněvědného kroužku. Za základní myšlenkový princip této školy lze považovat dialog, někdy dokonce označovaný jako dialogický přístup (*dialogical approach*). Pro Bachtinův kroužek je dialog určitým způsobem nazírání na realitu, epistemologickým rámcem, který pokládá základní oddělování vnitřku od vnějšku, sebe od ostatních, subjektivity od objektivity, centra od periferie, času od prostoru za uměle konstruované, jinými slovy chápe hranici mezi těmito kategoriemi jako uměle vytvořenou (Folch-Serra 1990: 261). Koncept *chronotopu*, který Bachtinův kroužek využívá k popisu jednoho společného, a tedy vnitřně nerozděleného časoprostoru, má hluboké kořeny až v řecké mytologii.

Ve starověkém Řecku nebyl používán pouze jeden univerzální *abstraktní čas* a jeden univerzální *abstraktní prostor*, ale rozlišovalo se mezi dvěma odlišnými pojetími času – *kairos* a *chronos* a prostoru – *chora* a *topos* (viz tabulka 1). Pojem *kairos* byl v řecké mytologii označován „bůh příhodného času“ a pojem vyjadřoval skutečnost, že některé momenty jsou pro určité aktivity vhodnější než jiné. Kairické pojetí času tak zdůrazňovalo unikátnost každého okamžiku, jeho specifičnost a neopakovatelnost. Při hledání vhodné metafory pro snazší přiblížení významu tohoto pojetí bývá často využíváno přirovnání k „duchu místa“ (*genius loci*) (Norberg-Schulz [1980] 2004). Stejně tak jako každé místo má svůj jedinečný osobitý výraz, *genius loci*, tak i každý okamžik je určitým způsobem jedinečný, neopakovatelný, vhodný pro určitou činnost. V takovém případě pak lze hovořit o „duchu okamžiku“ (*genius temporis*) (Gödel 1999). Pojem *chronos* pak byl v řecké mytologii používán k označení „boha vytvářejícího universální řád“. Na rozdíl od kairického pojetí času tak *chronos*

představuje jednosměrné, chronologické, lineární a homogenní pojetí. Jinými slovy lze říci, že zatímco *chronos* reprezentuje kvantitativní, *kairos* naopak kvalitativní povahu času (Crang 2005: 212–215).

Obdobně pak lze v řecké mytologii rozlišit i dvě pojetí prostoru. *Chora* představovala abstraktní pojetí prostoru, původně chápané jako neurčitý popis částečně obsazené země, zatímco *topos* nesl význam prostoru jako zcela konkrétních dosažitelných významuplných míst. Při hledání metafory k těmto dvěma koncepcím prostoru lze poměrně dobře využít metafory dnešního konceptu prostoru (*space*) jakožto analogie *chory* a konceptu místa (*place*) jakožto analogie *toposu*. Kombinací těchto odlišných pojetí času a prostoru lze získat čtyři odlišné kombinace časoprostorů (Mulíček, Osman, Seidenglanz 2011: 17). Konkrétní příklady využití těchto časoprostorů v dnešní společnosti pak přináší tabulka 1.1.

Tab. 1.1 Rozdílné koncepce časoprostoru.

	chora (abstraktní prostor)	topos (příhodný prostor)
chronos (abstraktní čas)	chronochora <i>matematika, time-geography</i>	chronotop <i>sport, časový management, just-in-time</i>
kairos (příhodný čas)	kairochora <i>virtuální organizace, sociální síť, videokonference</i>	kairotop <i>moudré a uvážlivé jednání v konkrétních a příhodných situacích (ve „správnou chvíli“)</i>

Zdroj: Rämö (1999: 316)

Michail Bachtin si tak podobně jako třeba Albert Einstein v případě teorie relativity vypůjčuje koncept chronotopu z této starověké řecké „klasifikace“ časoprostorů a znovu ho „objevuje“ pro sociální vědy 20. století. V původním řeckém významu představoval chronotop kombinaci unikátního, jedinečného a příhodného prostoru (*topos*) s abstraktním vždy a všude stejným strojovým časem (*chronos*). Rämö (1999) tento druh časoprostoru ukazuje na příkladech organizace každodenních aktivit. Všichni jsme zvyklí realizovat své povinnosti v konkrétních místech na pozadí hodinového času, například v podobě časoměry ve sportu, diáře, osobního časového managementu či firemního managementu *just-in-time*. Jinými slovy, autobus neodjíždí, když je plný, ale v 6:45, rodinná večeře se neprostrává, až se uvaří, ale přesně v 18:30 a zakázka vám nedodají, až na to bude vhodný čas, ale zítra mezi 13:00 a 13:30.

Chronotop v tomto pojetí je tedy specifickým vyjádřením časoprostoru kombinujícím mechanické pojetí bezudálostního *abstraktního času* s prostorem konkrétních, jedinečných a významuplných míst (Mulíček, Osman, Seidenglanz 2011: 18). Bachtin však význam pojmu chronotop posouvá. Ve svých pracích jej používá ve významu kairotopu, tedy ve významu kombinujícím příhodnost místa s příhodností času. Tento rozpor s původními řeckými

označeními jednotlivých typů času a prostoru nezdůvodňuje a jeho kairotopic-
ké pojetí chronotopu je tak řadou autorů označováno za matoucí (Rämö 1999;
Crang 2001). Přesto se však pro mnoho jiných stalo inspirací, a i my s ním tak
budeme dále pracovat v tomto posunutém kairotopickém významu.

Přestože žil Bachtin část života v exilu a některá jeho díla byla vydávána
pod jmény jiných členů Bachtinova kroužku (Holquist 1981: xxvi), je jedním
z mála nezápádních filozofů, kteří zásadně ovlivnili západní myšlení. Ať už
v otázce času, prostoru či jejich vzájemného vztahu, a to nejen v rámci geogra-
fie. Pro náš účel je nicméně klíčové především jedno jeho dílo, původně sou-
bor čtyř samostatných studií vydaných mezi lety 1935 a 1941, které souborně
vyšly v roce Bachtinova úmrtí v jakési nové vlně jeho ruského znovuobjevení
pod názvem *Voprosy literatury i estetiki: issledovanija raznych let* (1975), česky
poté pod názvem *Román jako dialog* (1980) a anglicky s názvem *The Dialogic
Imagination: Four Essays* (1981).

Konceptu chronotopu se Bachtin explicitně věnuje pouze v jedné z těch-
to čtyř esejí, a to „Čas a chronotop v románu“ (Formy vremeni i khronotopa
v romane / Forms of Time and of the Chronotope in the Novel 1937–1938).
Chronotop v Bachtinově pojetí představuje základní časoprostorovou konfigu-
raci narativního uměleckého díla (především literárního). Tvrdí, že v literár-
ním uměleckém díle nemůže existovat prostor bez času a čas bez prostoru, ale
že se naopak vzájemně propojují a splývají v časoprostorové jednotě umělec-
kého chronotopu (Bachtin 1980: 222). Jinými slovy, chronotop je jakási nutná
vnitřní propojenost časových a prostorových vztahů umělecky vyjádřených
v literatuře, především pak v románu. Vytváří-li autor románu při svém psaní
nové fiktivní světy, musí k jejich konstruování využívat kategorie skutečného
světa, ve kterém žije. Z toho důvodu je umělecký chronotop odrazem chrono-
topů reálných. Bachtin využívá konceptu chronotopu k analýze románových
děl na základě toho, jak jejich autoři pracují s časem, prostorem, a především
pak do jakých vzájemných vztahů je proplétají. Vytváří tak určitou typologii
románů podle různých typů časoprostorů v nich splétaných.

Pro geografii je obzvláště zajímavý způsob, jakým Bachtin uvažuje o měřít-
kovosti chronotopů. Pokládá je za velké a typologicky stabilní entity, které
mohou zahrnovat neomezené množství menších chronotopů, jako například
cestu, zámek, přijímací salon, provinční maloměsto, práh, schodiště, chodbu,
ulici, náměstí atp. (Bachtin 1980: 364–369), které mohou opět zahrnovat dal-
ší neomezené množství měřítkově menších chronotopů (Bachtin 1980: 372).
Právě tento princip jakési měřítkové skladebnosti různých typů chronotopů
společně se svázaností určitých místností, míst, území a krajín s určitým spe-
cifickým časem se stávají základní inspirací pro konkrétní aplikace dialogic-
kého konceptu chronotopu v geografii.

Za dnes již klasická díla, která postupně integrovala dialogické principy
chronotopu do geografie, jsou pokládány texty Mireya Folch-Serry (1990), Pau-
la Gilroye (1993), Chika Collinse (1999), Juliana Hollowaye a Jamese Knealea

(2000) a Mike Cranga (2001, 2005). Jejich společným jmenovatelem je určitá prostorová, či snad lépe „územně-geografická“ perspektiva, která sleduje provázanost jistých územních entit s určitým časem. Chronotop je chápán jako spojitost místa s určitým časem, přičemž nositelem tohoto specifického času je vždy určité specifické místo. Ačkoliv tedy koncept pracuje s příhodným časem a prostorem, resp. s příhodným časoprostorem, který na rozdíl od *abstraktního* pojetí času a prostoru vychází z konkrétních časoprostorových zkušeností, stále se jedná o jakousi vnější, nikoliv žitou zkušenostní perspektivu (Bachtin 1980: 364). A o tu usilujeme v knize především.

Vraťme se tedy ke dvojici Bachtinových následovníků, kteří rozšířili využití konceptu chronotopu i mimo prostředí umělecké literatury, konkrétně pro analýzu kultur, mezikulturních dialogů a konfliktů. Řeč je o Julii Kristevě ([1969] 1999, [1974, 1985] 2004, 2008) a Tzvetanu Todorovovi ([1982] 1996, [1991] 2000, [2008] 2011), lingvistech a sémiotících s bulharským původem, se znalostí azbuky a francouzským vzděláním, kteří koncept chronotopu využívají nejen k analýze umělecké literatury, ale i nejrůznějších (historických, dějepisných, cestovatelských, odborných) promluv a textů. Todorov na základě kronik, zápisků a deníků misionářů zkoumá převahu španělské kultury nad kulturami indiánů při objevení Ameriky. Využívá přitom konceptu chronotopu podobně jako Bachtin při své analýze románů. Setkání Starého a Nového světa popisuje jako setkání zvláštního druhu (Todorov [1982] 1996: 67), které je dáno především střetem dvou časových kultur. Za největší rozpor přitom pokládá dominanci linearity ve španělském kalendáři a cykličnosti v kalendáři indiánském (Todorov [1982] 1996: 78).

Naše chronologie má dva rozměry, cyklický a lineární. Řeknu-li „ve středu pětadvacátého února“, situuji příslušný den do tří cyklů (týdenního, měsíčního, ročního), ale dodám-li „roku 1981“, podřídím cyklus lineárnímu postupu, protože roky se počítají, jak jdou za sebou, bez opakování, od minus nekonečna do plus nekonečna. U Mayů a Aztéků naproti tomu převládá nad linearitou cykličnost: uvnitř měsíce, roku nebo „svazku“ roků se uplatňuje určité pořadí, ale tyto měsíce, roky a svazky roků nejsou řazeny lineárně, nýbrž jeden po druhém se přesně opakují. Každý úsek se samozřejmě uvnitř něčím liší, ale přitom je jeden stejný jako druhý a žádný není situován v absolutním čase. (Todorov [1982] 1996: 102)

Cyklický čas značí neustálé opakování, cyklus za cyklem, stále znovu. Proto se v této časové kultuře nemůže přihodit nic nového, radikálně jiného, nic, co by předkové už neznali (Todorov [1982] 1996: 104). Budoucí čas a události se tak dají snadno předpovídat, čas je jen naplňováním předchozích prorocství (Todorov [1982] 1996: 81). Todorov tuto kulturu cyklického času spojuje s určitou formou fatality, v níž je budoucnost individua určována kolektivní minulostí (Todorov [1982] 1996: 84), osobní názor nemá žádnou cenu (Todorov

[1982] 1996: 100) a jedinec se nemůže protivit tomu, co je mu vždy již dopředu určeno (Todorov [1982] 1996: 113). Tato zkušenost plně podřizuje přítomnost minulosti, v níž je srozumitelné pouze to, co bylo již někdy v minulosti dopředu ohlášeno (Todorov [1982] 1996: 91). Co nebylo ohlášeno, nemůže se stát, nedává smysl, nelze to interpretovat. Opakování tak vítězí nad jinakostí, odlišností, nepředvídatelností (Todorov [1982] 1996: 105). A do prostředí této časové kultury připlouvají Španělé. Todorov tento střet a následné vítězství španělské strany interpretuje jako důsledek používání odlišného jazyka a způsobů komunikace (Todorov [1982] 1996: 78), v nichž nad rituálním cyklickým časem neustálého opakování vítězí čas lineární, schopný pojmout individuální, jedinečné, neočekávatelné, předvídat, reagovat, improvizovat (Todorov [1982] 1996: 85).

Todorov i Kristeva stejně jako Bachtin předpokládají, že nositelem časové kultury je především jazyk. Jazyk, promluva i písmo jsou časově organizovány, a je v nich tedy vždy již nějakým způsobem přítomno i specifické pojetí času. Naproti tomu antropolog Michel Laguerre na základě své podrobné analýzy časové kultury přítomné v křesťanství, judaismu a islámu tvrdí, že jejím nositelem je především náboženství (Laguerre 2003, 2004a, 2004b, 2007, 2010). V podobném kontextu pak například Jolanna Mizielińska a Robert Kulpa přibližují odlišnou časovou kulturu „západního“ a „nezápadního“ světa, „kapitalistické“ a „postsocialistické“ Evropy (Mizielińska, Kulpa 2011; Kulpa 2011; Mizielińska 2011). Při studiu chronotopu však tito autoři nevyužívají „územní“ perspektivu, nositelem specifického času není přímo prostor, ale spíše skupina lidí sdílících společný jazyk, náboženství, historii, zkušenost atp. Toto kulturní pojetí chronotopu je tak blíže našemu záměru využití zkušenostní perspektivy, nicméně stále je zde zřejmá vazba na určité území.

Předpokladem této knihy však je, že specifická časoprostorová kultura je přítomna přímo v každodenních praktikách a zkušenostech. Jako taková nemusí být nutně svázána s určitým územím, ale vystačí si s každodenním opakováním specifických jazykových, náboženských, národnostních a dalších praktik. Nositelem chronotopu tak může být sama žitá časoprostorová zkušenost, neboť chronotop je vždy již přítomný i v našich každodenních praktikách. K oproštění chronotopu od určitého území a zároveň k jeho využití na úrovni zkušenosti nám výrazně pomohlo dílo sociálního antropologa Carlese Feixe (Nilan, Feixa 2006; Feixa Feixa, Román 2014; Feixa, Strecker 2015) a především pak jím editovaná kniha *Youth, Space and Time: Agoras and Chronotopes in the Global City* (Feixa, Leccardi, Nilan 2016), která se stala hlavní inspirací pro rámeček celé této knihy. Předmětem její analýzy je časoprostorová zkušenost lidí v určité životní fázi, konkrétně mladých lidí žijících na různých místech po celém světě, které nespojuje území, ale specifická zkušenost určité životní etapy.

Pro stručný popis chronotopu lidí v mladém věku jsou podle této knihy klíčové dva rozměry. Prvním z nich je zkušenost jakési nehotovosti,

neukončenosti, neustále probíhajícího vývoje, prahu, přechodu či „tranzice“ z dítěte, kterým už mladí lidé nejsou, do dospělého, kterým ještě nejsou. Jsou mobilnější, než byli jako děti, a zároveň více než dospělí kolem nich. Jsou nejmobilnější skupinou v rámci lokálních sítí urbánního prostoru i v prostoru virtuálním. Kvůli tomu se dostávají do konfliktů s regulovaným chronotopem rodičů, učitelů či obecně dospělých, vůči kterému se vymezují (Sánchez García 2016: 299). Hledají svá místa mimo restriktce institucionalizovaného času dospělého světa (Feixa, Leccardi, Nilan 2016: 7).

Druhý z těchto rozměrů představuje specifická kombinace kulturních, jazykových, a především technologických kompetencí. Kompetence jako znalost globálních jazyků (angličtina, španělština), schopnost cestovat kdekoliv po světě, jednat s mezinárodními organizacemi a využívat jejich služeb, užívat nové telekomunikační technologie (e-mail, chat, Facebook, Instagram, Twitter a jakékoli jiné způsoby e-komunikace) umožňující velmi specifickou podobu srůstání jejich času a prostoru (Laine 2016: 67). Mladí lidé nerozlišují mezi online a offline, mezi virtuálním a aktuálním, ale žijí v jakési smíšené či hybridní realitě, v níž volně přecházejí z jednoho světa do druhého (online – offline). To jim mimo jiné umožňuje nežít ve striktně omezeném tady a teď, ale i mimo ně (Feixa, Leccardi, Nilan 2016: 8), být tady i tam současně a zároveň rozšiřovat svou přítomnost do jiných časů (*extended present* – Nowotny 1994; Feixa, Strecker 2015: 738; *virtual presence on internet* – Feixa, Romani 2014). Liliana Galindo Ramírez to ve své kapitole nazývá „více centrickou“ a „více časovou“ realitou (*multi-centred and multi-temporal realities*) (Ramírez 2016: 378), která umožňuje spojovat nejrůznější místa s nejrůznějšími časy (lineární, osobní, biografický, sociální, historický atp.).

Toto zmnožení časů i míst pak opouští od principů centrality a centralizace, časoprostor je decentralizován milióny nejrůznějších uživatelů, komunikace v něm již není nadále pouze dvousměrná, ale rozptyluje se v sítích do komunikace zmnožené a vícesměrné (Ramírez 2016: 383). Neustále se zrychlující zmnožování míst a časů snižuje kapacitu pro jejich jakoukoliv kontrolu. Každodenní praxe předpokládá neustálé vyjednávání, díky kterému se představa budoucnosti ve smyslu „životního projektu“ proměňuje do představy budoucnosti ve smyslu „využití potenciálně vznikajících a zanikajících možností“ hodinu po hodině, den za dnem (Feixa, Leccardi, Nilan 2016: 6–7). Z těchto důvodů autoři knihy opisují zkušenosti mladých lidí jako hybridní či přímo nomádké (Nilan, Feixa 2006).

Tato kniha pro nás však není přínosem pouze z důvodu empirického studia chronotopu určité specifické skupiny mladých lidí, ale především z důvodu využití chronotopu jako analytické perspektivy (Feixa, Strecker 2015: 737; Feixa, Leccardi, Nilan 2016: 2, 415). Chronotop je využíván ve smyslu pozice, optiky (Sassen 2000; Feixa 2014), skrze kterou jsou sledovány specifické způsoby propojování časových a prostorových dimenzí v praktikování každodenních aktivit. Stává se tak prostředkem k identifikaci způsobu utváření jednotlivých

časoprostorů prostřednictvím každodenních praktik. A této perspektivy využíváme i v naší knize.

Naším cílem však není věnovat celou knihu pouze jedné časoprostorové zkušenosti, ale položit jich vedle sebe více. Ukázat tak, jak skrze různé praxe a každodenní aktivity dochází k odlišným způsobům propojování časových a prostorových dimenzí do nejrozličnějších časoprostorů – respektive *chronotopů*. Tyto unikátní chronotopy jsou vždy pojmenovány v první části názvu každé kapitoly: *Jet pěšky, Na cestě časem, Být naplánován, Pohyb pod dohledem, V sexuálním closetu, Nečekat na Godota, Po paměti, Rytmus budování a péče, V rytmu svého okolí, V příhodný čas na příhodném místě, Žít (mezi) místy*. Jejich výčet rozhodně není vyčerpávající, jsou zde popisovány ty chronotopy, o něž se zajímal někdo, kdo byl ochotný participovat na této knize.

Zajisté existuje celá řada velmi zajímavých časoprostorových zkušeností, které by si zasloužily podobné zpracování. Cílem této knihy však od samého počátku nebylo vyčerpávajícím způsobem pokrýt nekonečnou plejádu věkových, etnických, náboženských, sexuálních, mobility, jazykových, genderových, zdravotních aj. diferencí, což by samozřejmě ani nebylo možné. Cílem knihy vždy bylo položit vedle sebe dostatečně velký počet časoprostorových zkušeností, aby se stala zřetelnou ona heterogenita našich žitých časoprostorů. Výběr popisovaných časoprostorových zkušeností, do značné míry ovlivněný náhodou, na sebe váže ještě jedno specifikum. Autorky a autoři jednotlivých kapitol nebyli nijak omezováni ve svých teoretických perspektivách, kterými se na zkušenosti dívali, nebyli omezováni designy výzkumu, metodologií ani typem dat. Každá kapitola si tak volí vlastní úhel pohledu. Najdeme mezi nimi kapitoly kvantitativní i kvalitativní, analyzující primární data i kompiláty předchozích výzkumů, kapitoly biografické, autobiografické i etnografické. To, co všechny kapitoly spojuje, je ono užití chronotopu jako analytické perspektivy při sledování každodenních praktik lidí s podobnou zkušeností.

Politickým záměrem této podkapitoly je spojení abstraktními praktikami oddělovaných časových a prostorových rozměrů zkušenosti do jedné společné časoprostorové neboli chronotopické zkušenosti. Neznamená to, že bychom snad chtěli nejrozličnější zkušenosti homogenizovat. Naopak chceme poukázat na to, že i přes nekonečnou heterogenitu způsobů srůstání časového a prostorového rozměru žité zkušenosti zůstává pro všechny společná právě tato „srostlost“. Naše politická ambice se tak posouvá od snahy empiricky podložit argument o heterogenitě časové a prostorové zkušenosti ve společnosti ke snaze empiricky podložit argument o heterogenitě časoprostorové zkušenosti ve společnosti. A to je také odpověď na otázku z nadpisu této podkapitoly *Proč časoprostorové?* Zkušenost je vždy časoprostorová. Druhou osou, podle které je tak možné tuto knihu číst, je osa jednoty časoprostorové zkušenosti kladoucí důraz na srostlost časových a prostorových rozměrů zkušenosti v jednu časoprostorovou zkušenost.

PROČ OKRAJ(EM)?

Nyní je na místě zastavit se na chvíli u důvodu, proč tyto zkušenosti nazýváme okrajovými (v kontextu geografického výzkumu), a odkud tedy pramení název knihy *Geografie „okrajem“*. Využíváme-li termínu „okraj“ při přiblížení zájmu geografie o časoprostorové zkušenosti, neznamená to, že je za okrajové považujeme. Nejedná se totiž o „naši“ (myšleno editorskou) volbu, ale spíše reakci na četné diskuse v rámci československých geografických konferencí, při obhajobách závěrečných prací, ale i v recenzích, kde je termínu užíváno pro odlišení prací nespádajících do geografie „jádrové“; pro práce, které se tematicky, metodologicky či epistemologicky odlišují od jakéhosi pomyslného „jádra“ a o kterých je na místě diskutovat, „zda ještě jsou nebo nejsou geografii“.

„Jádrou“ geografii jsou pak na tematické úrovni myšleny již etablované geografie, jako například geografie zemědělství, dopravy, města atp. Na úrovni metodologické a epistemologické sem patří takové přístupy, které umožňují snadnou komparaci dat a výsledků, jejich zobecnění i následné využití. „Okrajovou“ geografii či „negeografii“ je naproti tomu označována celá řada témat, metod a epistemologií, které nespádají do výše uvedených kategorií, nesdílejí stejné předpoklady, a jsou tedy nutně nekompatibilní s geografii „jádrovou“. Jejich data mají odlišnou podobu, výsledky jsou obtížně komparovatelné, přenositelné, zobecnitelné, a tedy i využitelné.

Protože „jádrová“ geografie je institucionálně ukotvená, v čase sedimentovaná, stabilní a jednotná (ve smyslu homogenní), jsou všechny ostatní geografie nesplňující tyto charakteristiky označovány za „okraj“, který je nutně oproti „jádro“ diferencovaný (ve smyslu heterogenní), což samo o sobě ztěžuje jeho vnitřní komunikaci a dále oslabuje jeho pozici. Odlišné hodnoty spojené především s efektivitou geografické produkce vytvářejí opozici mezi homogenizující a heterogenizující geografickou produkcí, přičemž ona institucionálně dobře zakořeněná homogenizující geografická produkce disponuje mocí k tomu, aby sama sebe označila za „jádro“ disciplíny a heterogenizační geografickou produkci za její „okraj“. „Okrajová“ produkce tímto označením pak není pouze diskurzivně vyloučena, ale je rovněž použita k potvrzení pozice „jádra“, a to „ohrožením jeho postupného rozměňování“. Zmíněný defenzivní diskurz se stal motivací k sestavení této knihy a k využití termínu „okraje“ v jejím názvu.

Abychom podpořili tuto pozici, využijeme opět argumentů feministicky smýšlejících autorek a autorů, neboť právě feministické geografie (ale nejen ony) kriticky reagují na ono geografické „jádro“, resp. na dualitu „jádra“ a „okraje“. Kritika mužské dominance ve vědě, se kterou přišla tehdy ještě feministická geografie (v jednotném čísle), byla spojena především s výběrem výzkumných témat, metod i teorií a z toho plynoucí podoby geografického vědění (McDowell 1992, 1997; Rose 1993). To bylo produkováno zprvu

ner reflexivně jako celospolečensky (univerzálně) platné. Později se v souvislosti se snahou o zviditelnění žen a ženské zkušenosti na poli geografie začala rozlišovat témata, metody i teorie pro geografii „relevantní“ a „nerrelevantní“ a ustavovat zájmy „centrální/jádrové“ a zájmy „periferní/okrajové“. Linda McDowell (1992: 403–410) popisuje postupné, vzájemně provázané a geografickou obcí často kritizované pronikání feminismu do geografie, a to v podobě 1) „ženských témat“ (například péče o děti a domácí práce, mocenské vztahy v domácnosti a jejich vliv na prostorové chování a obecně zájem o domov jako o prostor pro geografii relevantní (Domosh 1998), ale také například strach žen nebo mužské násilí (Valentine 1989, 1992; Pain 1991; Koskela 1999 aj.), 2) „feministických metodologií“ (ženy jako subjekty výzkumu, reflexe pozicionality výzkumníka/výzkumnice – situované vědění namísto vědění univerzálního a objektivního (Haraway 1988), snaha o odstranění hierarchických vztahů mezi výzkumníkem/výzkumnicí a zkoumanou osobou (Ezeddine 2011; Knotková-Čapková 2011), prosazování kvalitativní metodologie) a 3) „feministického myšlení“ (dekonstrukce dichotomií jako mysl/tělo, veřejný (prostor) / soukromý (prostor), jádro/okraj, centrum/periferie, racionalita/emocionalita a zájem o ty doposud opomíjené atributy konstruované jako femininní, a tudíž nehodné geografického výzkumu).

Epistemologicky se tyto snahy setkávají v tzv. feministické teorii stanoviska (*feminist standpoint theory*, Hartsock 1983; Harding 1986; Smith 1987), která stojí na dvou základních předpokladech (které, jak ukázala později například Susan Hekman (1997: 349), jsou vlastně v nesouladu – viz níže). Vědění je místně, časově a sociálně podmíněné a situované a stanovisko žen, ženská perspektiva (ale i perspektiva dalších opomíjených „okrajových“ skupin) je vhodnější pro poznávání sociální reality než stanovisko mužů jako dominantní skupiny. Cílem feministických přístupů bylo ukázat, že témata, metody i epistemologie považované za „jádrovou“ geografii vznikly v určitém kontextu, nejsou dané a neustále se vyvíjejí. Stejným způsobem je třeba nahlížet i na geografie „nejádrové“ či „okrajové“. Druhý předpoklad *feministické teorie stanoviska* prosazující stanovisko žen jako „vhodnější“ pro zkoumání sociální reality byl záhy pod vlivem postmoderního myšlení přehodnocen. Feministické myšlení se tak od upřednostňování stanoviska žen posunulo k pluralitě stanovisek, která jsou si rovnocenná, a ke kritice jakéhokoliv univerzálního stanoviska (Veselá 2006). Kritizován je jakýkoliv předpoklad jednoho „jádra“ v protikladu k různě vzdáleným jednotlivým „okrajům“. Týká se to jak zkušeností a stanovisek privilegované skupiny obyvatel vs. zkušeností a stanovisek marginalizovaných skupin obyvatel (Veselá 2006), tak i homogenní geografie „jádra“ (jednoho abstraktního prostoru a času) vs. heterogenních geografí „okraje“ (diferencovaných žitých prostorů a časů). Význam „jádrového“ a „okrajového“ je totiž vždy místně a časově podmíněný (Hanson 1992).

Ačkoliv se tedy volba termínu „okraj“ v názvu knihy může na první pohled zdát značně problematická, je třeba říci, že motivací jeho užití není

participovat na potvrzování duality „jádrové“ a „okrajové“ geografie. Cílem je naopak s využitím již zavedených termínů tuto dualitu rozměňovat a oslabovat. „Okraj“ má pro nás význam perspektivy, skrze kterou nemusí být heterogenita chápána jako ohrožující, ale naopak obohacující. Chceme ukázat, že jde o zcela umělou kategorii, kterou není třeba nadále udržovat. Geografická produkce nemusí být nutně homogenizována. Ona společná jednota může být nalezena prostřednictvím principů heterogenizace, tedy skrze jednotu v rozdílnosti.

Heterogenizací zkušeností, pluralizací žitých časů, žitých prostorů a v konečném důsledku pluralizací specifických způsobů jejich propojování, prorůstání či proplétání do různých žitých časoprostorů nechceme pouze říci, že zkušenosti jsou rozdílné, ale chceme tuto rozdílnou zkušenost využít k formulování obecnějších tezí o časoprostorové zkušenosti vůbec, a to nikoliv ve významu jedné „univerzální“ časoprostorové zkušenosti nás všech, ale ve významu časoprostorové zkušenosti různých lidí s různými zkušenostmi. Tak jako se na identitu nedíváme jako na stabilní a neměnnou, ale naopak jako na fluidní, mnohonásobnou a proměňující se v čase i prostoru ani časoprostorovou zkušenost nepovažujeme za danou a jednotnou, ale naopak za dynamicky se proměňující. Pokud nám tedy jednotlivé kapitoly umožňují vhled do způsobů vzájemného prorůstání času a prostoru ve specifických zkušenostech, pak nám celá kniha umožňuje vhled do různorodosti časoprostorových zkušeností, čímž vytváří prostor pro uvažování o časoprostorové zkušenosti na obecnější úrovni odpovídající většímu počtu různorodých zkušeností.

Princip, na kterém byla tato kniha vystavěna, odpovídá obecným principům designu případové studie (*case study design*). Na něm je mimo jiné zajímavé, že jej lze využít pro kvantitativní i kvalitativní výzkum (Stake 1994, 1995; Mills, Durepos, Wiebe 2010). I z toho důvodu s ním má současná československá geografie, doposud převážně kvantitativně orientovaná, bohaté zkušenosti. Je známo, že případová studie stojí na obecné epistemologické otázce: co se můžeme dozvědět ze studia jednoho případu? (Stake 1994: 236) a její užití může být prospěšné zejména ve třech situacích. Pokud chceme i) zkoumat dosud málo probádaný jev, ii) zajímáme-li se o jev velmi komplexní nebo iii) může sloužit jako určitá „forma předvýzkumu“ (Sedláček 2007: 111). Stake (1994: 237–238, 1995: 3–4) popisuje dva, resp. tři druhy případových studií dané cílem jejich využití: Zatímco (1) intrinsitní případová studie si klade za cíl co nejlepší porozumění danému případu bez ambice na zobecnění, naopak cílem (2) instrumentální případové studie je porozumění teoretickým otázkám, případ sám o sobě není tak důležitý, protože slouží k porozumění něčemu jinému. Tato kniha je však inspirována především třetím typem, (3) tzv. kolektivní případovou studií, což je vlastně instrumentální případová studie rozšířená na více případů. Jednotlivé případy mohou být podobné či rozdílné, předem známé či nikoliv, ale vždy vybírány s vírou, že povedou k lepšímu pochopení většího počtu případů (Stake 1994: 237). Nicméně v knize se

nevzdáváme ani cíle charakteristického pro intrisitní případové studie, tedy porozumění každému jednomu sledovanému případu zvlášť.

V geografii československé provenience jsou nejběžnější územní případové studie, kdy jsou za jednotlivé případy volena určitá území, jako například obce, městské lokality, regiony, kraje, periferie, hraniční oblasti atp. (v československém prostředí například Blažek a kol. 2011; Temelová a kol. 2011; Jíchová, Temelová 2012a; Chromý, Semian, Kučera 2014; Matoušek 2014; Ira 2015). Jejich výběr přitom není činěn se záměrem popsat pouze specifickou situaci těchto vybraných případů, ale hovořit skrze ně o obecnějších fenoménech periferizace, centralizace, suburbanizace, gentrifikace, migrace lidí, věcí, informací, kapitálu, difuzi technologií, know-how atp. V obecnějších textech týkajících se užití případových studií v geografii pak bývá perspektiva územní často jedinou uvažovanou perspektivou (například Ouředníček a kol. 2009), nebo alespoň výrazně převažující (například Ženka, Kofroň 2012). Případem, resp. případy však nemusejí být nutně pouze určitá území, ale také jednotlivci, skupiny lidí, instituce, aktivity (Stake 1994) a i na takovýchto případech založené studie mohou být geograficky relevantní. Postup je přitom zcela analogický územní případové studii.

Tato kniha za případy nevolí územní jednotky ale specifické časoprostorové zkušenosti. Na základě určitých předem vybraných a úzce definovaných časoprostorových zkušeností hovoří o časoprostorové zkušenosti obecně, podobně jako územní případové studie na základě určitých vybraných území hovoří o fenoménech typických pro širší prostory i mimo studovaná území. Studium časoprostorových zkušeností má v geografii již dlouhou tradici, volba časoprostorových zkušeností jako případů pro porozumění obecnějším jevům však nikoliv. I tuto mezeru bychom chtěli pomoci zaplnit. Každá kapitola *Geografie „okrajem“* věnující se jedné specifické časoprostorové zkušenosti může být čtena jako jedna případová studie, jejímž cílem je porozumět vybrané časoprostorové zkušenosti. Zároveň může být vnímána i pouze jako jedna část kolektivní případové studie, jejímž cílem je hovořit o heterogenní časoprostorové zkušenosti obecněji.

Ačkoliv výběr jednotlivých zkušeností, *zkušenosti po ztrátě zaměstnání, bez zraku, na vozíku, bez domova, s prací přes agenturu* atp. může na první pohled evokovat, že jde o zkušenosti okrajové (ve významu menšinové, málopočetné či pouze „jiné“), naše odpověď je stále stejná. Dualita jádra a okraje a odpovídajících zkušeností je jen konstruktem. Z naší perspektivy, tedy z perspektivy „okraje“, není žádná zkušenost ani jádrová, ani okrajová a zároveň jsou všechny zkušenosti jak jádrové, tak i okrajové. Není nic jako většinová, průměrná nebo nejčastější zkušenost. I zkušenost bílého, zdravého, heterosexuálního, zaměstnaného a ženatého muže středního věku s dětmi, osobním automobilem a hypotékou je stejně okrajová jako každá jiná zkušenost, jako zkušenost studentek odcházejících z populačně malých obcí do velkých univerzitních měst, zkušenost samostatně žijících lidí, zkušenost lidí bez domova

či zkušenost uživatelů a uživatelék elektrických vozíků s vrozenou myopatií. Žádná z nich nezastupuje jiné, žádná nemá vyšší hierarchické postavení, ale všechny si jsou ve své „okrajovosti“ rovné. A právě proto ztrácí dualita „jádro-okraj“ zcela svůj význam.

Velmi rádi bychom v této knize měli popsáno více časoprostorových zkušeností, které nejsou stereotypně považovány za minoritní (jako například zkušenost seniorů, resp. lidí ve třetím věku) nebo marginální (jako například zkušenost zahrádkářů a zahrádkářek nebo sólistů a sólistek). Jejich nižší počet je výsledkem především dvou skutečností: (1) z důvodu vyšší společenské a výzkumné relevance se výzkumníci a výzkumnice či výzkumné týmy častěji věnují právě marginalizovaným zkušenostem, (2) v podstatě shodou náhod někteří autoři či autorky zabývající se studiem nemarginalizovaných zkušeností z různých důvodů své kapitoly nedodali. Věříme však, že výběr zkušeností, které se nakonec vedle sebe v knize objevují, je natolik rozmanitý, že se podaří naplnit náš záměr a onu dualitu „jádrové“ a „okrajové“ geografie narušit. A ukázat tak, že pozice geografie zdaleka nemusí být větším zájmem o heterogenitu časoprostorových zkušeností oslabována, ba naopak.

Z DRUHÉHO KRAJE

Celý tento úvod knihy *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti*, se jmenuje *Zkraje „okraje“*. To proto, že jsme na „okraji“ začínali. Závěr by se tak logicky mohl jmenovat *Koncem „okraje“*, v tom případě by však byla naše snaha marná. Sice jsme na jedné straně „okraje“ začali, ale nekončíme na té druhé, protože se „okraj“ v průběhu úvodu spojil s „jádrom“. „Okraj“ tak pro nás stejně jako „jádro“ už nemá žádný význam. Je jen připomínkou toho, kde jsme začínali.

Tento úvodní text se postupně snažil odpovědět na tři elementární otázky a vysvětlit tak motivaci a záměr celé knihy. Místo shrnutí, které se v závěrech odborných textů obvykle očekávají, na tomto místě na již zmíněné otázky ještě jednou stručně odpovíme.

(1) *Proč zkušenosti?* Protože současná československá geografická produkce pracuje většinou pouze s jedním pojetím prostoru, s *prostorem abstraktním*, který je dalek toho, jak prostor zakoušíme, a přesto je normou, která potlačuje jiná pojetí prostoru. Zaměřením na prostor zkušenostní, na žitý prostor, tak chceme ukázat, že *abstraktní prostor* je pouze jednou z mnoha reprezentací prostoru, která prostor pojímá jako homogenní a „univerzální“, zatímco žitý prostor je naopak heterogenní, diferencovaný, rozmanitý tak, jak jsou heterogenní, diferencované, rozmanité žité prostorové zkušenosti. A podobně uvažujeme i o *abstraktním* a žitém čase – o abstraktním čase jako o homogenním a „univerzálním“ a o žitém čase jako o heterogenním, diferencovaném a rozmanitém.

(2) *Proč časoprostorové?* Protože žádná žitá zkušenost není jen prostorová a žádná žitá zkušenost není pouze časová, ale zkušenost je vždy časoprostorová. Časový a prostorový rozměr se v žité zkušenosti propojuje, srůstá v jedinečné a unikátní žité časoprostory.

(3a) *Proč okraj?* Protože ač diferencovaný žitý časoprostor představuje pouze jiné pojetí časoprostoru, než jakým je homogenní *abstraktní časoprostor*, je v současné geografické produkci považován za méně hodnotný, za „okrajový“.

(3b) *Proč okraj(em)?* Protože perspektivou tohoto domnělého „okraje“, s pomocí diferencovaných žitých časoprostorů a časoprostorových zkušeností chceme reagovat na dualitu „jádrové“ a „okrajové“ geografie. Chceme ukázat, že jde pouze o umělé rozlišení, umělé kategorie, které není potřeba nadále udržovat, ba naopak podle našeho soudu je daleko produktivnější je opustit. Tímto krokem zcela jistě nedojde k oslabení pozice geografie jako vědního oboru, ba naopak má takový přístup potenciál přispět k posílení jejího postavení.

/2/

Jet pěšky / Geografie „vozičkářů a vozičkářek“¹

ROBERT OSMAN

ÚVOD

Předkládaná kapitola se věnuje časoprostorové zkušenosti „vozičkářů a vozičkářek“, kterou se zabývám už poměrně dlouhou dobu. A právě délka mého zájmu o tuto zkušenost uživatelů a uživatelék vozíků, jež lze datovat od začátku mého doktorského studia v roce 2010 až do současnosti, tedy do roku 2018, a množství výzkumných zkušeností, které jsem za tu dobu nasbíral, vytváří specifickou konstelaci, která mě již delší dobu vybízí ke zpětnému ohlednutí a reflexi vlastních interpretací, závěrů a v konečném důsledku i výzkumných pozic, jež jsem postupně zastával. Tato specifická konstelace umožňuje jakousi hybridní podobu kapitoly, věnující se dvěma rovinám zároveň. Při sledování postupné proměny mého porozumění zkušenosti čtyř uživatelů a jedné uživatelky elektrických vozíků se proto věnuji jak proměně svého porozumění, tak této časoprostorové zkušenosti mých komunikačních partnerů a partnerky.

1 Kapitola vznikla s finanční podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy jako součást projektu č. LTC18067 „Geografické aspekty občanské vědy: mapování trendů, vědeckého potenciálu a společenského dopadu v České republice“.

V některých pasážích více reflektuji svá rozhodnutí, váhání, očekávání, předpoklady, v jiných zase více popisuji zkušenost svých komunikačních partnerů a partnerky, většinou se však oběma stranám této mince věnuji současně a nejde je mezi sebou jednoduše odlišit.

Podstatné přitom není mé porozumění dnes, dokonce ani v žádném konkrétním časovém okamžiku, ale daleko spíše proměna tohoto porozumění v čase. Reflexe tohoto procesu umožňuje ukázat, že něco jako konečné porozumění „jiné“ (nevlastní, zprostředkované) zkušenosti je nedosažitelné, nebo přinejmenším obtížně dosažitelné. Popis změn, skoků, otoček a opětných návratů v mém porozumění odkrývá jeho relativitu, nestálost, neukončenost. Zdůrazňuje neoddelitelnost porozumění od svého autora, od mé teoretické či metodologické výbavy, od mé pozice, mých hodnot a mých preferencí.

Jakékoliv znalosti, které jsem v podobě prezentací, článků, kapitol a v neposlední řadě i mé vlastní disertace v průběhu už více než osmi let o této zkušenosti vynášel na veřejnost, vždy odrážely mé aktuální porozumění této zkušenosti. Veškeré znalosti se tedy v kontextu postupné proměny porozumění ukazují jako velmi kontextuální, tedy jako neukončené a dokonce neukončitelné. Přestože tyto znalosti kontextualizují, zařazují je do určitých fází svého porozumění, vztahují je k určitým časům a zastávaným perspektivám, stále přitom popisují časoprostorovou zkušenost mých komunikačních partnerů a partnerky. Tedy i když píší o svém porozumění, vždy píší i o jejich zkušenosti, a zároveň, i když píší o jejich zkušenosti, vždy píší i o svém porozumění.

Za celou dobu tohoto mého zájmu jsem nasbíral neuvěřitelné množství materiálů a získal značné množství i poměrně rozličných náhledů na zkušenost komunikačních partnerů a partnerky. Z toho důvodu není možné postihnout celý vývoj mého porozumění této nevlastní zkušenosti v rámci jediné kapitoly. Rozhodl jsem se proto omezit se pouze na část této zkušenosti vyjádřenou slovním spojením „jet pěšky“. Rozhodnutí právě pro tuto část zkušenosti bylo podpořeno třemi důvody: „Jet pěšky“ je i) běžně používáno samotnými komunikačními partnery a partnerkou pro vyjádření způsobu jejich pohybu, ii) jde tedy o specifikum ryze časoprostorového charakteru a nakonec iii) jelikož tato část zkušenosti vzbudila mou pozornost již při samotném vstupu do terénu, lze vývoj mého porozumění této části sledovat po celou dobu mého zájmu. Celou kapitolu je tak možné otevřít otázkou, jak se v průběhu času proměňovalo mé porozumění zkušenosti „jet pěšky“. Tento účel nicméně vyžaduje volbu vhodného designu, jímž se nakonec stala autobiografie².

2 Při prvotním promýšlení této kapitoly, které začalo už někdy na přelomu roku 2013 a 2014, jsem původně uvažoval o dvou designech, a to autobiografii a autoetnografii. V jistém smyslu by bylo možné použít oba, v jistém smyslu je kapitola částečně i vlastní autoetnografií. Konečné rozhodnutí pro autobiografii bylo motivováno především povahou dat. Především v prvních fázích výzkumného procesu jsem si nezaznamenával vlastní pohnutky, terénní poznámky, deníkové záznamy, neměl jsem uchovaná data o svých myšlenkových postupech, ale udržoval jsem si značný odstup a zaznamenával pouze data o svých komunikačních partnerech a partnerce. S postupným zvyšováním vlastní reflexivity, jak se umenšoval můj odstup,

AUTOBIOGRAFICKÁ CESTA K AUTOBIOGRAFII

Vždycky jsem toužil vystavět prezentaci některého příspěvku tak, abych mluvil celou dobu sám o sobě, o svých zkušenostech, ze kterých vycházím, o pozicích, ze kterých hovořím, a na jeho úplném závěru pronesl pouze osamocenou tezi o předmětu výzkumu, kterým se zabývám. Tedy, že bych vytvořil obrácenou asymetrii vůči té, ke které většinou na mně známých konferencích dochází, kdy je osobě výzkumníka a jeho pozici věnována jedna věta a zbytek příspěvku je věnován předmětu výzkumu. Jinými slovy obrátit poměr pozornosti od výsledků výzkumu ve prospěch toho, kdo, proč a jak hovoří. Nikoliv z důvodu nějaké výstřední sebeprezentace, ale naopak z důvodu vyšší reflexivity vůči vlastnímu podílu na produkci představovaných „výsledků“. Nicméně jsem k tomuto kroku nikdy nesebral odvahu a současně jsem si nebyl jist ani pozicí, ze které bych v tomto formátu hovořil.

I toto rozhodnutí pustit se do autobiografie byla určitá cesta, která začala kontaktem s urbánní sociologií. Je třeba přiznat, že se jednalo o období mého hlubokého a místy až nekritického obdivu k sociologii a konkrétně pak k představitelkám brněnské urbánní sociologie Slavomíře Ferenčuhové, Barboře Vackové a Lucii Galčanové. Slávka Ferenčuhová mě odkázala na *Sociologické hledání sebe sama* Pierra Bourdieuho ([2004] 2012). Bára Vacková mě upozornila na projekt SAMISEBE a navedla na publikaci *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu* editovanou Zdeňkem Konopáskem (1999a). A Lucie Galčanová mi doporučila kapitolu *Taking space personally* Edwarda Soji (2009). Tyto tři publikace se pro mě následně staly jakousi vstupní branou do prostředí autobiografie. Po jejich přečtení už nebylo těžké nalézt časopis *Biograf*³ a dohledat diskuse o (auto)biografickém výzkumu v československém prostředí. Do těchto vod se mi nevstupovalo snadno. Nikdy nebylo mým cílem zapojit se do diskusí o povaze autobiografie v sociálním výzkumu a stále se cítím tak nějak nepatříčně v blízkosti tohoto designu, nicméně přesto jsem se rozhodl konečně sebrat odvahu a použít jej alespoň jako rámeček pro tuto kapitolu.

Jako první knihu se mi podařilo získat *Sociologické hledání sebe sama*, kterou jsem také první přečetl. Bourdieu v ní nehovoří přímo o autobiografii, namísto toho používá termín sociologická sebeanalýza (Bourdieu [2004] 2012: 13). Myslí tím specifickou pozici, v níž je autor textu zároveň objektem

jsem se stále více začínal věnovat sám sobě. I když poslední fáze procesu je možné pokládat za částečně autoetnografické (minimálně sekci „Věra v simulaci“), rozhodl jsem se pro autobiografii, protože několik prvních fází celého procesu je především mou rekonstrukcí z dnešního pohledu než výsledkem dnešní analýzy tehdejších dat.

- 3 Časopis *Biograf* již několikrát za svou krátkou historii změnil svůj podtitul. Nejprve to byl Časopis pro biografickou a reflexivní sociologii (1994–2003), posléze Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii (2004–2007) a v současnosti Časopis pro kvalitativní výzkum (2008–).

i subjektem analýzy (Bourdieu [2004] 2012: 69). V poznámce francouzského vydavatele jsem se dočetl, že Bourdieu sám sebe podrobuje cvičení z reflexivity. A ano, byly to právě momenty velmi hluboké reflexivity, v níž Bourdieu ukazuje, jak jeho „mužská hrdost či ješitnost, záliba v hádkách i ochota naštvat se kvůli maličkosti“ vstupovala do jeho pojetí vědecké pravdy (Bourdieu [2004] 2012: 85), jak jeho vlastní „prožitá zkušenost, sama o sobě naprosto nedůležitá, může vstoupit do vědecké analýzy jako důležitý prvek“ (Bourdieu [2004] 2012: 66) nebo jak „ve strachu z ohrožení symbolického kapitálu, není snadné odhalovat skutečné záměry výzkumníka“ (Bourdieu [2004] 2012: 69), kterým jsem dobře rozuměl, které mě vábily a které mě tak přiměly vstoupit na značně eklektickou cestu k autobiografii.

Nebylo příliš těžké identifikovat reflexivitu jako jeden z klíčových konceptů sociálně vědního výzkumu (Bourdieu, Chamboredon, Passeron [1968] 1991; Bourdieu, Wacquant 1992). V tomto kontextu hovoří Bourdieu o tzv. „epistemologizaci sociální vědy“, které je dosahováno pomocí „epistemologické reflexivity“ (Růžička, Vašát 2011). Epistemologickou reflexivitou pak nemyslí nic jiného než reflexivitu na úrovni konstrukce a definice předmětu zájmu, tvorby konceptů a vědění (Růžička 2015: 23), konkrétně pak reflexivitu vůči všem rámcům, teoriím, konceptům a pojmům, se kterými během praxe sociálního výzkumu jako výzkumníci operujeme (Růžička 2015: 25).

Druhá kniha pro mě byla o poznání komplikovanější. Postupně jsem pronikal do toho, jak rozsáhlý a ambiciózní projekt SAMISEBE⁴ vlastně byl. Samotná kniha *Otevřená minulost* (Konopásek, ed. 1999a) byla jen jakousi špičkou ledovce, pod níž se začaly vynořovat další především Konopáskovy texty (Konopásek, Stehlíková 1993; Konopásek 1993, 1994, 1995, 2000), celý časopis *Biograf*, speciální číslo *Etnologických rozprav* (1996) atp. Účastníci projektu SAMISEBE přitom označovali svou práci za kolektivní zpracování vlastních autobiografií (Konopásek 1999c: 233–234), za jakýsi garfinkelovský experiment (Garfinkel 1967; Garfinkel, Sacks 1970; Bonková 2002) nabourávání samozřejmosti vlastních praktik a vědeckých etno-metod (Konopásek 1999c: 239), a to při společné výzkumné otázce *Jak jsme žili své životy v oněch dnech a co je dnes jinak?* (Jordan 1999: 143). To, kde jsem setrval v opojném úžasu a kde se pro mě práce skupiny pojily s výše citovaným textem Pierra Bourdieuho, byl opět důraz na osobní reflexivitu výzkumníka.

V rámci projektu SAMISEBE byla rozlišována dvojí reflexivita, a to metodická a radikální, respektive konstitutivní (Konopásek 1999c: 237). Zatímco metodická reflexivita zde byla chápána jako prostředek umožňující výzkumníkovi

4 SAMISEBE byl výzkumný projekt zpola uzavřené skupiny převážně akademiků, kteří se v letech 1990–1991 sešli na půdě nově založené Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a kteří se, nespokojeni s tehdejším stavem sociologie a volbou „velkých“ výzkumných témat, rozhodli produkovat sociologii jinou, a to sociologii založenou na biografickém přístupu. Skupina pracovala tak, že každý sám sepsal autobiografii na předem zadané téma zaměřené na reflexi právě ukončeného období socialismu a následně tyto reflexe vzájemně porovnávala s cílem hledat a nalézat možnosti společné interpretace zkušeností z dob minulých.

eliminovat sám sebe coby (sociálního) aktéra z procesu výzkumu, radikální reflexivita naopak jako prostředek umožňující výzkumníkovi zohlednit roli sebe samého coby (sociálního) aktéra v procesu výzkumu, a to nikoliv proto, aby svou roli mohl později eliminovat, ale proto, že sám sebe chápe jako principiální a nevyhnutelnou součást svého studia (Konopásek 1999c: 225). Nejcenější pro mě přitom bylo uvědomění si důsledků této radikálně reflexivní pozice. Tato pozice ruší přísnou hranici mezi pozorovatelem a pozorovaným, ruší tak i hranici mezi „daty“ a jejich „interpretacemi“ (Konopásek 1999b: 25), čímž skrze zkušenosti, hodnoty a předpoklady plně zahrnuje výzkumníka do procesu produkce poznání (Pollner 1991 in Konopásek 1999c: 233). Zahrnutím, zkoumáním a reflektováním těchto výzkumníkových pozic jsou samozřejmě obnaženy obvyklé jistoty, které jsou prostřednictvím radikální reflexivity zpochybňovány, problematizovány či jinak demytizovány (Konopásek 1996: 36), čímž se sociální věda stává sama sobě permanentně podezřelou a posouvá se tak do pozice předmětu výzkumného zájmu (Konopásek 1996: 38).

Klasická otázka „co se stalo“ je pak v biografickém výzkumu nahrazována daleko naléhavější otázkou „kdo to říká“ (Konopásek 1994: 25). Každá biografie i autobiografie (Stanley 1992, 1993; Svoboda 2007) je pak hned ve dvojnásobném smyslu „něčí“: je nejen o někom, ale také někým psaná (Konopásek 1994: 11). Tak i tato kapitola je o mně jakožto autorovi a zároveň mnou jakožto autorem psaná a jako taková vychází z „dat“, která jsou autorskými výpověďmi mých čtyř komunikačních partnerů a jedné komunikační partnerky, a tedy je i o nich (Cook a kol. 2005). Celé kniha mi tak otevřela reflexivitu ve své radikální podobě a přinutila se zpětně dívat na proměnlivou situovanost mého porozumění zkušenosti „jet pěšky“.

Třetí titul představovaný kapitolou v knize byl pro mě o poznání srozumitelnější. Pravděpodobně proto, že byl geografický, a to nejen ve smyslu psaný geografem ani ve smyslu specifického jazyka, který je mi známý, ani jenom proto, že se na příkladu jedné autobiografie věnoval vývoji geografické disciplíny, ale především proto, že mi dodal potřebnou odvahu uvěřit, že tato radikálně reflexivní pozice nemusí být vyhrazena pouze sociologii. Kapitola „Taking space personally“ je odlišná od výše citovaných tradic. Hlavním cílem Sojovy autobiografie není přímá výzva k vyšší reflexivitě vlastní disciplíny, není to ani péče o koncept vědecké či radikální reflexivity, jeho cílem je pouze reflexe kontextuality, situovanosti, časování a lokalizace vlastního poznání, skrze kterou se na příkladu sebe sama snaží dobrat kořenů tzv. Spatial Turn⁵. Svým způsobem mapuje kořeny své proměňující se geografické imaginace.

5 Tímto termínem je označován širší obrat v sociálních vědách, který zdůrazňuje význam prostoru v otázkách, které dříve od prostoru abstrahovaly (Soja 2010). V jeho rámci se geografické myšlení, důraz na prostor a prostorové vztahy dostaly do pozornosti ostatních společenskovedních a humanitních disciplín. Tento proces je označován jako „geografický obrat“ (Philo 2009), nebo častěji jako „prostorový obrat“ (Warf, Arias 2008). Důraz na prostor a prostorové vztahy se tak díky prostorovému obratu stává součástí teorií a diskusí i v disciplínách, které se dříve prostorovými vztahy nezabývaly vůbec nebo pouze okrajově (Osman, Matoušek 2014: 15).

Jeho teze, která výrazně ovlivnila i mou cestu za autobiografií, zní, že biografie jsou stejně geografické jako historické, tedy nejen, že jsou temporální (Konopásek 1994: 4), ale že jsou i prostorové (Soja 2009: 12). A to nejen ve smyslu, kde se člověk v daném období nacházel, s myšlením jakých teritorií přišel do styku, odkud pocházeli autoři textů, které četl, ale i ve smyslu odkud pocházely teoretické a metodické nástroje, které používal a o které se opíral. Navíc pro mě měl tento text neskutečný emancipační význam. Právě díky němu jsem si uvědomil, že mi nic nebrání, abych se i já pokusil o reflexi svých výzkumných praktik, abych se i já odvážil dotázat na své dosud nereflektované předpoklady.⁶

Nakonec si uvědomuji, že mi na mé cestě za vlastní autobiografií vystupuje jako klíčový ještě jeden moment, jehož neodbytnost mě při nespolehlivosti mé paměti natolik zaráží, že mu zde také poskytnu prostor. Byla to třetí konference urbánních studií s podtitulem Třetí město, konaná v roce 2011 v Brně, kde jsem byl konfrontován s dotazem na rozdíl mezi termíny narace a výpověď. Má interpretace toho, proč si tento okamžik pamatuji, je, že jsem sice rozuměl otázce, ale nedokázal na ni reagovat. Tušil jsem určitý rozdíl, ale neuměl jej vysvětlit. Ta otázka zůstala někde zasunutá, nikoliv však zapomenuta, aby se opět vynořila na mé cestě za autobiografií.

Pomohlo mi až relativně nedávné uvědomění, že narace není jakákoliv výpověď, že narace je pouze určitý typ výpovědi. Jinými slovy, že výpověď je obecnější termín než narace. Narace má daleko užší a konkrétnější význam. Biografický či autobiografický výzkum chápe naraci jako konstrukci sebe sama (Redley 1991 in Jordan 1999: 145), jako vyprávěnou identitu (Konopásek 1994: 3), jako naši narativně vytvářenou identitu (Čermák 2002: 16). Jinými slovy narace není pouze výpověď, je něčím víc, něčím, čím se sami stáváme, když ji vyprávíme (Denzin 1989a: 81). Představuje jakési neustálé přepracovávání příběhu vlastního života, které oproti prosté výpovědi zdůrazňuje, že být osobou znamená mít příběh, který mohu vyprávět (Keen, Fox, 1974 in Čermák 2004: 38). Součástí narace současně není pouze to, co obsahuje, ale i to, co neobsahuje, a hlavně jak dané výpovědi strukturuje, organizuje a spojuje do smysluplného příběhu. Narativ tak v nejužším slova smyslu představuje

6 Předkládaná kapitola mapuje především mé porozumění nevlastní zkušenosti na empirické a metodické rovině. Podobně by však mohla mapovat mé porozumění i na rovině teoretické, tedy na úrovni toho, jaké autory a texty jsem v jaké fázi četl, jaké texty mi s porozuměním pomáhaly, jaké mi z dnešního pohledu naopak chyběly. Pro čtenáře by tak mohlo být zajímavé, které texty mi z dnešního pohledu nejvíce pomohly se zvyšováním mé reflexivity, respektive s přijetím konceptu radikální reflexivity. Rozhodně mohu doporučit základní etnometodologické texty Harolda Garfinkela (1967, 1970), značnou inspiraci jsem našel v Science and Technology Studies (STS), konkrétně pak například v textech jednoho z jejich čelních představitelů Steva Woolgara (1988a, 1988b, 2000), dále pak v kritice tohoto pojetí reflexivity v práci Michaela Lynche (1999, 2000, 2001) z novějších prací pak mohu doporučit knihu Alexandra Jungmeistersa (2016) nebo články Dimitrie Gineva (2014, 2017) a Christoforosa Bouzaniše (2017). Z geografických autorů a autorek pak lze vedle samotného Edwarda Soji doporučit například práce Gillian Rose (1993, 1995, 1997, 2012) či Pata Noxola (Noxolo 2009; Raghuram, Madge, Noxolo 2009; Noxolo, Raghuram, Madge 2012).

písemně či ústně prezentovaný obraz určité události v životě vypravěče či někoho, o kom je vyprávěno (Svoboda 2007: 3), v nejširším slova smyslu pak celkový způsob, kterým spojujeme jednotlivé události do smysluplných sekvencí a celých příběhů (Čermák 2002: 14).

Biografie, autobiografie či životní historie pak nejsou narativem všech událostí v životě, ale jsou nutně selektivní. Vypravěč určuje, které události do svého příběhu ještě zařadí a které naopak z narativizace vyloučí, vypráví pouze o těch událostech, které podle něj podstatným způsobem formovaly a formují jeho „já“ (Konopásek 1994: 4), o určitých „strukturovaných sebe-obrazech“ (Kohli 1981: 65 in Konopásek 1999c: 221). Z tohoto důvodu lze vždy vyprávět jinak a narace se může lišit (Ricoeur 2000: 37). Nejčastějšími stavebními kameny příběhů přitom bývají narace o událostech, které pro vypravěče představují nějaké neočekávané vybočení ze scénáře, chybu v realizaci scénáře, nepředvídatelnost atp. (Čermák 2004: 31). Popřípadě obecněji řečeno se narace vypráví po významných, signifikantních, zvrátových momentech (*turning-point moments*) (Denzin 1989a: 70–71, Denzin 1989b: 17), které jsou nazývány epifaniemi (Svoboda 2007: 6). V tomto smyslu je samozřejmě vhodné vnímat i mou vlastní autobiografii jako příběh omezeného počtu vybraných a do jakési posloupnosti poskládaných narací organizovaných podle podobně selektivního počtu významných životních momentů začínajícího výzkumníka – epifanií.

Je zde nicméně nutné upozornit minimálně na dvě úskalí tohoto postupu, která mají původ v samotné volbě autobiografické podoby textu. Prvním z nich je skutečnost, že konstrukce sebe sama jako „reflexivního“ výzkumníka nepopisuje jenom to, co dokážu reflektovat, ale především to, co reflektovat naopak nedokážu, čeho si nevšímám, co vůbec neuvažuji. A je tedy zapotřebí číst text nejen s ohledem na to, co jsem sám schopen reflektovat, ale i s tím, že text i přes výraznou snahu obsahuje to, co reflektovat schopen nejsem.

Druhým z nich je pak určitá implicitní pointilistická linearita narace, která je vlastní biografickým a autobiografickým přístupům. Narace má určitý začátek, něčím pokračuje, něčím graduje a něčím i končí. V takové logice je do jisté míry systémově umenšen význam odboček, paralelních cest, slepých uliček atp. Využitím tohoto žánru konstruuji tedy proces porozumění zkušenosti „jet pěšky“ jako postupný, spojitý, kontinuální, a dokonce i částečně dramatický proces. A i přes vědomí toho, že pro mé porozumění nevlastní zkušenosti měla řada „slepých“ odboček⁷ velmi podstatný význam, především z důvodu rozsahu kapitoly jsem nucen je ponechat stranou. Je to nutný důsledek zdvojeného cíle kapitoly, a to cíle na rovině metodické a empirické.

7 Zmínit lze například jedno kolo rozhovorů s představiteli města a městských organizací zaměřených na problematiku bezbariérových úprav v rámci institutu opravy a rekonstrukce, zkušenost zúčastněného pozorování v roli osobního asistenta jednoho z komunikačních partnerů na filmovém festivalu v Karlových Varech, zkušenost realizace integrované divadelní inscenace společně s komunikačními partnery a partnerkou, zkušenost se založením a fungováním Poradního sboru Rady města Brna pro bezbariérové Brno atp.

METODOLOGIE

Kapitola má tedy minimálně dva základní cíle, jeden metodický a druhý empirický. Tím metodickým je přesvědčivě doložit, jak je jakékoliv porozumění vždy nutně kontextuální, dočasné, neukončené, a tedy i neukončitelné. Empirickým cílem pak je popis časoprostorové zkušenosti uživatelů a uživatelky elektrických vozíků. Oba cíle jsou pak naplňovány společně skrze popis vývoje mého porozumění časoprostorové zkušenosti uživatelů a uživatelky elektrických vozíků. Ale nikoliv skrze vývoj porozumění celé jejich časoprostorové zkušenosti, ale pouze skrze její velmi specifické části, které se skrývají pod souslovím „jet pěšky“. Zároveň nejde ani o porozumění zkušenosti všech „vozíkářů a vozíčkářek“, ale pouze čtyř komunikačních partnerů a jedné partnerky, které toho spojuje daleko více než jen prosté užívání elektrického vozíku. Jde o porozumění zkušenosti „jet pěšky“ čtyř mužů a jedné ženy, kteří ke svému pohybu využívají elektrický invalidní vozík, bylo jim diagnostikováno progresivní onemocnění úbytku kosterní svaloviny (různé formy svalové dystrofie), narodili se v první polovině sedmdesátých let, své dětství a část dospívání prožili alespoň částečně v ústraní ústavního zařízení a kteří dosáhli plnoletosti okolo roku 1989.

Rozhodnutí pro takto specificky zúženou zkušenost však nevzniklo nějak arbitrárně dopředu, ani nebylo čistě náhodné, ale vznikalo postupně v průběhu mé prvotní orientace ve výzkumném terénu. Pamatuji si, jak mě má kamarádka, se kterou jsem sdílel studentský byt, pozvala na ples jedné neziskové organizace zabývající se asistenčními a odlehčujícími službami pro osoby se „zdravotním postižením“, v níž, v rámci svého studia sociální práce a sociální politiky, pracovala jako dobrovolnice. Šel jsem s ní tehdy bez jakýchkoliv očekávání, spíše proto, že jsem neměl nic lepšího na práci. Uvědomuji si, že tam byli všichni mí budoucí komunikační partneři i partnerka. Neznal jsem z nich nikoho. Byl jsem fascinován jejich otevřeností, komunikativností, pohotovostí, spontaneitou a velmi osobitým humorem. Ten večer jsem se rozhodl, že s těmi lidmi chci pracovat, že je chci lépe poznat. Na počátku jsem však neměl vzorek omezený pouze na tyto čtyři komunikační partnery a jednu partnerku. Jak zacílení na specifickou zkušenost, tak i výsledná skladba komunikačních partnerů a partnerky byly až výsledkem postupného analytického procesu. Po prvních rozhovorech s uživateli a uživatelkami invalidních vozíků s nejrůznějšími zkušenostmi jsem si začal uvědomovat, jak velmi se od sebe liší zkušenost pohybu na mechanickém a elektrickém vozíku, jak extrémně odlišné mohou být zkušenosti vrozeného a získaného důvodu k využívání vozíku i jak výrazně se může časoprostorová zkušenost lišit mezi lidmi s různými diagnózami.

Když se zpětně ohlídím, myslím, že rozhodnutí pro porozumění zkušenosti uživatelů elektrických vozíků se svalovou dystrofií mělo hlavně tři důvody. Tím prvním bylo velké množství provozovaných aktivit. Domníval jsem se tehdy, že pro geografický výzkum bude vhodnějším materiálem zkušenost lidí s vyšší

mírou mobility než s nižší. Druhým důvodem pak byla ochota a schopnost hovořit o své časoprostorové zkušenosti a hovořit o ní s neznámým člověkem – se mnou. A do třetice svoji roli určitě sehrála i osobní sympatie, dokonce bych řekl i určitý obdiv, který jsem ke svým komunikačním partnerům a partnerce pociťoval, a přesto, že se mu snažím bránit, v některých kontextech dodnes stále pociťuji. To že se zároveň jednalo i o zkušenost lidí podobného věku se společnou zkušeností s ústavním zařízením bylo zčásti ovlivněno způsobem výběru komunikačních partnerů a partnerky, tedy výběrem v rámci jedné sítě osobních kontaktů a zčásti náhodou. Hlavním důvodem výběru komunikačních partnerů a partnerky s takto velmi úzce vymezenou zkušeností byla snaha věnovat se reprezentaci konkrétní časoprostorové zkušenosti, nikoliv reprezentaci skupin, komunit či jiných populací.⁸ Odlišnost komunikačních partnerů a partnerky ve schopnosti samostatného pohybu prostorem se jako významná diferenciativní osa zkušenosti ukázala až v průběhu výzkumného procesu a nebyla tedy kritériem jejich výběru (tabulka 2.1).

Tab. 2.1 Základní charakteristiky komunikačních partnerů a partnerky.

Přezdívka	Věk v době prvního rozhovoru	Počet rozhovorů	Samostatný pohyb
Hugo	33	5	po vybraných trasách
Luděk	34	5	zcela běžně
Martin	32	6	zcela běžně
Pavčina	34	5	po vybraných trasách
Prokop	33	3	zcela výjimečně

Celý výzkum započal v létě roku 2010, kdy jsem se rozhodl přihlásit k aktivní účasti na sjezdu České geografické společnosti, kam jsem zaslal abstrakt o časoprostorové zkušenosti tehdy ještě „imobilních osob“⁹. Teprve poté jsem se vydal do terénu a provedl první kolo rozhovorů včetně kresby mentální mapy s mými tehdy již čtyřmi komunikačními partnery a jednou partnerkou. V průběhu tohoto procesu jsem se ke svým komunikačním partnerům a partnerce opakovaně vracel a s Martinem se mi nakonec podařilo uskutečnit celých šest kol nahrávaných rozhovorů.

O změnách v pozicích, motivacích i metodách je celý zbytek této kapitoly, nicméně na tomto místě je vhodné říci, že byla vystřídaná celá řada

- 8 Získat informace o konkrétním počtu osob s touto zkušeností žijících v České republice je značně nesnadné. Dle Mezinárodní klasifikace nemocí se jedná o Nemoci myoneurálního spojení (G70–G73), konkrétně pak o Primární poruchy svalů (G71). Pro informace o počtu osob s touto diagnózou (G71) jsem se obrátil na Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR (ÚZIS ČR), který mi obratem sdělil, že v roce 2015 žilo v České republice 131 osob s diagnózami z této skupiny nemocí. S tím, že ve střednědobém horizontu jejich počet osciluje mezi jedním a dvěma sty osob. Z této informace nicméně nevyplývá, že všechny tyto osoby ke svému pohybu využívají elektrický vozík. Bez ohledu na absenci zcela přesných a aktuálních čísel, lze tuto zkušenost pokládat za velice vzácnou.
- 9 Jak jsem v tehdejšímu textu komunikační partnery a partnerku označoval (Osman 2010).

výzkumných technik, kterým jsem se do jisté míry učil rozumět až společně s tím, jak jsem se učil rozumět zkušenosti mých komunikačních partnerů a partnerky. Bylo využito nestrukturovaného nezúčastněného pozorování, zúčastněného pozorování, semistrukturovaných rozhovorů, mentálních map, GPS mapování, go-along research, vlastní simulace pohybu na vozíku atp. Ne všechny metody a techniky byly však využívány se stejnou intenzitou, ne všechny se osvědčily, některé se vůbec netýkaly zkušenosti „jet pěšky“, a tak ani všechny nejsou v této kapitole reflektovány. Co je však podstatné, celý výzkumný proces, který kapitola popisuje, trval do poloviny roku 2015, do kterého bylo různými metodami provedeno 24 rozhovorů, někdy s kresbou, někdy na cestě, někdy nad mapou a někdy nad deníkem. Data ze všech těchto různých metod, různých časů i míst byla převedena do digitální podoby a společně analyzována v softwaru Atlas.ti. Analýza, ze které vychází tato kapitola, probíhala s cílem porozumět vývoji mého porozumění zkušenosti opisované jako „jet pěšky“ a vychází jak z analýzy terénních poznámek, prepisů rozhovorů, deníkových záznamů, tak i z vlastních odborných publikací.

Postupem času jsem dokázal ohraničit pět relativně uzavřených fází, které se pojí s určitými specifickými předpoklady, odrážejícími mou nereflektovanou epistemologickou pozici a zároveň ovlivňujícími mou schopnost porozumět. Strukturace kapitoly odpovídá těmto fázím a je členěna do pěti sekcí, věnovaných jednotlivým fázím. V každé z nich se snažím porozumět proměně svého porozumění nevlastní zkušenosti „jet pěšky“ v průběhu celého výzkumného procesu. Pro větší názornost lze mou analytickou pozici charakterizovat třemi úrovněmi porozumění. V první úrovni se komunikační partneři a partnerka snažili porozumět sami sobě a slovně, graficky či samostatným pohybem prostorem reagovat na otázky, které jsem před ně stavěl (jednoduchá hermeneutika). V druhé úrovni jsem se snažil já, jakožto výzkumník, porozumět jejich reakcím a výpovědím, které jsem měl v dané fázi výzkumného procesu k dispozici (dvojitá hermeneutika). A ve třetí fázi jsem se já, jakožto výzkumník v roce 2018, s odstupem od sebe jako výzkumníka mezi lety 2010 a 2015, snažil porozumět proměně mého porozumění v průběhu tohoto procesu (trojitá hermeneutika) (Giddens 1984, [1990] 2003; Petrusek 1993; Gadamer [1960] 2010).

POČÁTEČNÍ LHOSTEJNOST K „JET PĚŠKY“

Porozumění tomu střípku časoprostorové zkušenosti uživatelů elektrických vozíků označený jako „jet pěšky“ se začíná psát od samého začátku mého vstupu do role „výzkumníka“. Hned při prvních rozhovorech jsem identifikoval, že se nejedná o náhodné spojení slov, že je používáno vědomě, záměrně, pouze určitým specifickým způsobem a pouze v určitých specifických kontextech. Nejednalo se o náhodné použití jedním komunikačním partnerem či partnerkou, ale o běžný vyjadřovací prostředek označující jízdu komunikačních

partnerů a partnerky na elektrickém invalidním vozíku. Nebylo obtížné si jej povšimnout, zněl tak nějak jinak, exoticky, nepatříčně. Nicméně po poměrně dlouhou dobu, jsem jej vnímal značně nekriticky, nevšímal jsem si jeho analytického potenciálu a pouze jej pasivně opakoval ve snaze zdůrazňovat svou účast. Přes znalost tohoto pojmu mi však zůstával skryt jeho význam, představoval pro mě pouze jakési estetizované synonymum pro jít či jet, mezi kterými jsem obdobně nekriticky nerozlišoval. Má pozornost byla upřena jinam a neuvědomoval jsem si, jak moc vstupuje do mého rozumění výpovědím komunikačních partnerů a partnerky.

Nejradši jezdím pěšky, samozřejmě můžu jezdit i tohle..., ale většinou jezdím, jako když můžu, tak jezdím pěšky, protože je to větší zábava než tou šalinou. Tak, víš co, šalinou to trvá půl hodiny a pěšky to trvá tři čtvrtě hodiny. A můžeš si prostě jet, můžeš si přemýšlet, můžeš prostě jakoby..., něco potkáš, stavíš se na pivo třeba. Jo, že je to takový, že ta šalina je taková, měl jsem stres prostě, jestli se dostanu, jestli tam bude volno v té šalině, jestli náhodou, jestli nejedeš ve špičce, jestli tam náhodou nejsou kočárky třeba, nebo něco. Takhle když jedeš jako pěšky, tak máš jistotu, že tam prostě za určitou dobu seš a že jako je to pohodová cesta, většinou. (Martin, 32, 20. 8. 2010)

Proces rozpoznání analytického potenciálu spojení „jet pěšky“ a následná cesta k jeho porozumění odráží především velmi nízkou úroveň mé reflexivity na počátku tohoto výzkumného procesu a postupné zvyšování vnímavosti k sobě, jakožto někomu, kdo se v daleko větší míře, než původně předpokládal, podílí na tom, čeho si na nevlastní zkušenosti všimá a co o ní tvrdí. Cesta ke zkušenosti „jet pěšky“ je tedy jakousi autobiografickou narací o vývoji mé reflexivity a jako každá autobiografická narace má své klíčové zlomy, epifanie (*turning points*), které tuto naraci strukturují do chronologické posloupnosti. V mém případě jsem je prožíval jako určité zlomy představitosti, jakási prozření, která se střídala s delšími obdobími, v nichž se mi začal stále vracet určitý problém, se kterým jsem si v rámci aktuální imaginace nedokázal poradit. Tyto zlomy pak strukturují kapitolu do jednotlivých sekcí a lze je označit jako reflexi metody, reflexi vizuální reprezentace, reflexi slova a reflexi simulace, dlouhé fáze mezi těmito zlomy pak dávají názvy jednotlivým sekcím - Víra v mapu, Víra ve vizuální reprezentaci, Víra ve slovo, Víra v simulaci a Víra v konfrontaci.

VÍRA V MAPU

Označuji sám sebe za sociálního geografa. Vystudoval jsem Geografický ústav, který se v České republice zvykově nachází na Přírodovědecké fakultě. V rámci svého formálního studia jsem prošel celou řadou kartografických kurzů,

jejichž hlavním cílem je vizuálně zachytit, vizuálně reprezentovat, vizualizovat prostorové fenomény. Byl jsem tomu učen, umím to, jsem schopen ovládat vybrané softwary k tomu určené, je to mé know-how. Navíc jsem při spolupráci s Bárrou Vackovou a Lucií Galčanovou (Galčanová, Osman, Vacková 2011; Vacková, Osman, Galčanová 2012) tuto schopnost identifikoval jako jednu z mála komparativních výhod sociální geografie vůči např. urbánní sociologii. Nebyl jsem schopný konkurovat reflexivitě socioložek a sociologů, nicméně toto znevýhodnění mi nikterak nebránilo nereflexivně produkovat mapy, ba co víc nazírat na prostorovou zkušenost v termínech kartografie. První dlouhá etapa mého porozumění zkušenosti „jet pěšky“ tak vlastně představovala hledání způsobů, jak pro porozumění časoprostorové zkušenosti mých komunikačních partnerů a partnerky využít konceptu mapy.

KRESBA MENTÁLNÍ MAPY

První klíčové rozhodnutí bylo rozhodnutí pro mentální mapu jako výzkumnou metodu sběru dat. Nikdo se mě v této fázi neptal, jakou mám výzkumnou otázku, jaký výzkumný design je mi blízký, o jaký rámec se chci opřít, a hlavně jak toto všechno souvisí s mým rozhodnutím pro mentální mapu. Vybavuji si, že jsem byl tou metodou okouzlen. Přišla mi netradiční, hravá, otevřená, bez příliš svazujících pravidel. Navíc jsem s ní měl zkušenosti přímo z výuky. Mentální mapa v ní byla pojímána značně univerzálně bez nějakých jasně artikulovaných omezení. I odborná literatura československé provenience, která mi byla v té době především známa, o mentálních mapách hovořila spíše v dikci reklamní nabídky na výhodné zboží než jako o nástroji, který vznikl s určitým záměrem, má svůj účel, něco umožňuje a něco jiného zase zakrývá (Hynek, Hynková 1979 Hynek, Hynková 1980 Hynek 1984 Drbohlav 1991, 1993, 1995 Siwek 1996, 2011 Zubrický 1997 Siwek, Kaňok 2000, 2001 Svozil 2007 Hynek a kol. 2009). Nic netuše jsem i já setrval uvnitř této imaginace, věře v univerzálnost mentální mapy. Mé rozhodnutí pro její použití tak vycházelo z jakési základní obeznámenosti s touto metodou, z konkrétní zkušenosti s jejím použitím, s jakýmsi puncem její netradičnosti, nekonvenčnosti, dokonce snad i asociací odporu vůči rigidnějším ryze kvantitativním metodám toho času zcela dominujícím československé sociální geografii. Snad v sobě to rozhodnutí neslo i nějaký rozměr revolty vůči stávajícím pořádkům a počáteční úvahu o budování potenciální niky pro své budoucí setrvávání uvnitř velmi konzervativního prostředí přírodovědecké fakulty. Jinými slovy zvolená metoda neměla absolutně nic společného se zkušeností, kterou jsem se rozhodl studovat, ale byla pouze mou osobní volbou vycházející čistě z mých potřeb a přání.

Samotné položení papíru a pastelek před komunikační partnery a partnerku v nich vzbuzovalo evidentní rozpaky. Ještě před samotným vyslovením

prvotní výzvy ke kresbě všichni komunikační partneři a partnerka aktivně vystupovali proti tomuto mému záměru, padaly otázky po účelu takového úkolu, po důvodech kresby, byly aktivně zmiňovány náhradní alternativy v podobě slovního popisu či fyzického provedení po používaných trasách, byly dopředu zpochybňovány schopnosti dostat takovému úkolu, zvládnout zadanou kresbu, či dokonce vůbec zvládnout kreslit. Pamatuji si, jak jsem ve víře, že se jedná o běžně na počátku kresby artikulovanou přílišnou skromnost, zůstal klidný, velmi tvrdošijně bránil svůj původní záměr a neústupně přemlouval, povzbuzoval, dokonce i prosil, aby se o kresbu alespoň pokusili. Mé naléhání až nátlak nakonec nevydrželi dva komunikační partneři a jedna komunikační partnerka, kteří se o kresbu mentální mapy Brna pokusili. Dva komunikační partneři tuto možnost vůbec nepřipustili a kresbu striktně odmítli.

Vzpomínám si, že až v této situaci mi začalo docházet, že jsem si dopředu vytvořil určitou představu o průběhu rozhovoru. Představoval jsem si, že mi všichni nakreslí ta místa v Brně, která nejčastěji navštěvují, že se nad takovou kresbou budu následně moci doptat na konkrétní trasy, kudy jezdí, kudy naopak nejezdí a proč, a ve výsledku tak budu díky této metodě schopný rekonstruovat jejich rutinní pohyb po městě. Tyto mé představy však zůstávaly naprosto nerefektované podobně jako ve většině textů, se kterými jsem se postupně seznamoval (Golledge 1991, 1993, 1994, 1996, 2004, 2005; Golledge,

Obr. 2.1 Příklad mentální mapy jednoho z komunikačních partnerů zobrazující prostor před hlavním železničním nádražím v Brně.



Zdroj: archiv autora, Robert Osman

Klatzky, Loomis 1996; Golledge, Klatzky, Loomis, Marston 2004; Golledge, Klatzky, Marston 2007).

Nicméně můj předpoklad o univerzalitě mapy o sobě začal dávat vědět skrze mé překvapení z razance, s jakou byla kresba hned v úvodu odmítána, skrze neschopnost zakreslit ucelený prostor denních aktivit, skrze odpor se o takové kresbě či nad takovou kresbou dále bavit. Samotné kresby provázelo neustálé ujišťování, zda to dělají správně, zda to je skutečně to, co mě zajímá, zda mi to vůbec k něčemu bude atp. Samotné obsahy kreseb pak narážely na můj předpoklad o tom, co to je ona univerzální mapa, jak vypadá a co umožňuje. Namísto realizace mé představy komunikační partneri a partnerka kreslili jednotlivá místa, situace, které zastupovaly vybraná místa, příběhy, konflikty, scény. V kresbách nicméně absentovaly vztahy mezi jednotlivými místy, jejich propojení, či alespoň nějaká posloupnost, které by mi umožnily realizovat mou původní představu. Z nákresu nebylo zřejmé, kde či kdy je místo vůči jinému místu, tento typ informací nebyl do kreseb zanášen. Z toho důvodu mi pak neumožňovaly doptávat se na dopředu připravené otázky, kde, kam či kudy a nebylo ani možné do nich tyto vztahy, cesty či trasy následně dokreslovat.

Takže to bych třeba rád zaznamenal, jenomže já už bych ani pořádně na té mapě nevěděl, kam to dát. No, řeku bych možná ještě trochu tušil, možná. Ale vlastně podél ní je ta industriální část, no to by bylo, totiž to by muselo být někde ... Není ona takhle jako úsměv tady pod tím nějak? No, to nevím. Nic. (...) Hergot, já jsem to namaloval blbě. Já bych to klidně popsal slovně, protože se bojím, že i kdybych dostal jakýkoliv další papír, stejně bych to tam nezakreslil správně. Já jsem prostě na tohle levej. (Hugo, 33, 25. 8. 2010)

S opakovaným selháváním mentální mapy jako metody u každého dalšího komunikačního partnera a partnerky se prohlubovala má frustrace.¹⁰ Rozhovory se tak postupně stávaly klasickými polostrukturovanými rozhovory a vynucené kresby byly odkládány, odsouvány, nevyužívány. V této etapě vznikla má úplně první publikace k tomuto tématu¹¹, která rezultovala prvním náznakem reflexe, že mentální mapa jako metoda sběru dat není vhodná pro zachycení prostorového pohybu v jakékoliv situaci, u jakékoliv zkušenosti

10 Tato frustrace byla výrazně živena jinými výzkumy, v nichž jsem využíval mentální mapy, nad nimiž byl možný následný rozhovor o prostorovém chování, pohybu, trasách komunikačních partnerů a partnerek a bylo zcela běžné, že tyto trasy byly do mentálních map po jejich dokončení aktivně zakreslovány, a to lidmi s velmi různorodými mobilními zkušenostmi (Galčanová, Osman, Vacková 2011; Vacková, Osman, Galčanová 2012; Osman 2016; Vaiglová 2016).

11 S touto publikací (Osman 2010) mám spojenou jednu velmi silnou vzpomínku. Samotný název příspěvku odráží absenci mé reflexivity v počátcích tohoto výzkumného projektu. Příspěvek jsem pojmenoval *Specifika časoprostorového chování imobilních osob*. Nepřišlo mi na tom nic zvláštního, naopak mi připadal velice výstižný. Příspěvek jsem zaslal všem svým komunikačním partnerům a partnerce a poprosil je, zda by si jej nepřečetli a nedali mi k němu zpětnou vazbu. Hugo mi tenkrát mezi jinými komentáři napsal: „Imobilní je skříň, my máme jen omezenou mobilitu“ (e-mail, 22. 10. 2010).